

KASTEEL & BUITENPLAATS

MAART 2015 | JAARGANG 17 | NR. 48

IN DEZE UITGAVE

*Kom ook naar de
dag van het kasteel
maandag 25 mei!*

BUITENPLAATSEN ALS INVESTERING | SPEURTOCHT IN OUDHEUSDEN
HUIS TE VLIET

VAN DE REDACTIE

We hebben veel enthousiaste – en enkele teleurgestelde – reacties gekregen op Kasteel&Buitenplaats en hopen de paar suggesties die we kregen over enkele details van de opmaak in de loop van dit jaar serieus te kunnen verwerken. Door een aantrekkelijk blad hopen we de belangstelling voor kastelen en buitenplaatsen en de steun aan de NKS te vergroten. Zonder draagvlak is erfgoed, en zeker monumentaal erfgoed, ten dode opgeschreven. De tijden zijn echter nog steeds niet zo gunstig, als sommige media ons willen doen geloven. Zo merken we nog steeds dat mensen, vaak met pijn in het hart, hun donateurschap van de NKS moeten opzeggen door hun financiële omstandigheden. Hun betrokkenheid bij kastelen en buitenplaatsen is niet verminderd, maar de bezuinigingen nopen tot het afstoten van donateur- en lidmaatschappen. Het blijft echter onverminderd belangrijk om steun te verlenen aan cultuurhistorie.

DAG VAN HET KASTEEL 2015

Een van de meest in het oog springende evenementen rond kastelen en buitenplaatsen is de Dag van het Kasteel, dit jaar op 25 mei. Het thema is 'kastelen en buitenplaatsen', waarbij we aandacht willen vragen voor de relaties tussen die twee groepen historische gebouwen. Veel kastelen zijn, nadat ze hun militaire nut hadden verloren, omgebouwd tot aangenaam zomerverblijf, met bijbehorende tuinen, koetshuizen, orangerieën, fontein, vijvers, wandelallees en meer van dat fraais. Aan de andere kant stonden – en staan! – kastelen nog steeds symbool voor macht en aanzien, en dat is ook te merken aan de architectuur die gekozen werd voor het hoofdhuis op de buitenplaats. Regelmatig werden kasteelachtige elementen aan het zomerhuis toegevoegd, zoals een ophaalbrug, kantelen, dikke muren, schietspleten en grachten. Voor veel mensen is het onderscheid tussen kastelen en buitenplaatsen niet heel erg scherp en dat klopt dus ook. Dit jaar zullen opnieuw vele tientallen monumentale gebouwen hun poorten openen op 25 mei. Houd onze website en onze facebookpagina in het oog om op de hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen. Op het omslag het kasteel Doorwerth, een van de opengestelde kastelen.

Dit nummer van K&B bevat een verslag van een onderzoek naar kasteel Oudheusden uit de jaren zeventig. In die tijd ging dat een stuk informeler dan nu. Een groep studenten beschrijft hun bouwkundige avonturen op kasteel Rijswijk, dat als onderdeel van hun opleiding minutieus werd onderzocht. Infrastructurele ontwikkelingen bedreigen dat laatste kasteel. De NKS hoopt dat er ruimte is voor behoud van dit bijzondere erfgoed. Ook met Huis te Vliet bij Lopik is van alles aan de hand, zoals door Janneke van Dijk uit de doeken wordt gedaan. Naast onze twee vaste columnisten Yme Kuiper en Rob Gruben opent dit nummer met een artikel over de economische afwegingen voor de bouw van buitenplaatsen in de zeventiende eeuw.

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

Dr. Fred Vogelzang
Ir. Rob Gruben
Drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE:

Janneke van Dijk MA
Prof. dr. Yme Kuiper
Drs. Ben Olde Meierink
Drs. M. Saan

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgend nummer is 1 april 2015

OMSLAG

Kransberg - Doorwerth

ONTWERP EN OPMAAK

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede
Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

HET NUTTIGE EN HET AANGENAME	P. 3
SPEURTOCHT IN OUDHEUSDEN	P. 9
DAG VAN HET KASTEEL	P. 13
COLUMN: HUIZEN MET EEN ZIEL	P. 14
HUIS TE VLIET	P. 16
COLUMN NIJENBEEK EN HET PRIVAAT	P. 19
PLATFORM KASTELEN EN BUITENPLAATSEN OPGERICHT	P. 20
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK HUIS RIJSWIJK	P. 22
BOEKEN	P. 26

HET NUTTIGE EN HET AANGENAME BUITENPLAATSEN ALS INVESTERING?

> door Fred Vogelzang

Redacteur K&B en wetenschappelijk medewerker NKS

Buitenplaatsen worden vaak gepresenteerd als luxe plattelandshuizen, vanaf de zeventiende eeuw gebouwd door de elite om de smerige en overvolle steden te ontvluchten. Er worden echter ook andere motieven aangedragen voor de aanleg van een buitenplaats: het zijn modieuze statusobjecten en ze gelden als economische investering. Nieuwe studies van Brusse en Mijnhardt (*Towards a new Template*) en Piketty (*Capitalism in the 21st Century*) geven aanleiding om deze economische motieven weer eens nader tegen het licht te houden.

PLEZIER OF INVESTERING?

R. van Luttervelt, die als een van de eersten de buitenplaats wetenschappelijk bestudeerde, geeft voor de aanleg van deze luxe onderkomens verschillende redenen.¹ Naast de liefde voor de natuur legt hij een duidelijke nadruk op economische motieven. De bloei van de handel en scheepvaart in de zeventiende eeuw bracht zoveel geld op, dat er naarstig naar beleggingsgelegenheden voor de winsten werd gezocht. Boerderijen en landbouwgrond werden geliefde investeringsobjecten, maar ook werd direct in kastelen en buitenhuizen belegd. Ook jhr. H.W.M. van der Wijck in zijn *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* ziet bij veel rijke Amsterdammers beleggingsmogelijkheden als belangrijk motief voor de aanleg van buitenplaatsen.²

De historici Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt hebben onlangs een nieuw 'template' voor de Nederlandse geschiedenis gelanceerd. Na jarenlang historisch onderzoek naar het Zeeuwse

> DE BUITENPLAATS MET AGRARISCH BEDRIJF MEERZICHT BIJ ZOETERMEER.
FOTO ALBERT SPEELMAN

verleden kwamen ze tot de conclusie dat de gangbare (politieke) indeling in Opstand, Bataafse Tijd en Koninkrijk, waarin de politieke vorm leidend is, plaats zou moeten maken voor een nieuw paradigma, waarin de (meer sociale en economische) verhouding stad-platteland het uitgangspunt zou moeten zijn. Dat paradigma zou ook buiten Zeeland gelden, meer ruimte geven voor regionale verschillen en de nog altijd sterke nadruk op Holland verminderen.³ Ze delen de geschiedenis van de vroegmoderne tijd in drie vakken: tot 1650, waarin er sprake is van een positieve ontwikkeling van de landbouwprijzen en tegelijkertijd een groei van de steden; de eeuw ruwweg tussen 1650 en 1750 waarin de agrarische prijzen dalen, een deel van de steden bevolking verliest en op het platteland en in het oosten en noorden van het land juist een tegenovergestelde tendens zichtbaar wordt; en de periode na 1750 waarin de agrarische economie dermate aan-

1) R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem 1948)

2) Jhr. H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan de Rijn 1982)

3) P. Brusse en W.W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* [z.p. z.j].

trekt, dat van een machtsverschuiving van stad naar platteland sprake is. De adelshistorici Yme Kuiper en Vincent Sleebe zien met dit paradigma onder meer mogelijkheden om de veranderende rol van de adel, met name in de negentiende eeuw, van een kader te voorzien. Voor de ontwikkelingen van buitenplaatsen na 1800 zetten ze vraagtekens bij de nieuwe aanpak.⁴

Hoe is dit paradigma toe te passen op de geschiedenis van buitenplaatsen vóór 1650? Brusse en Mijnhardt beweren dat in de zeventiende eeuw de Nederlandse buitenplaatsen fundamenteel verschillen van buitenplaatsen elders in Europa: 'country estates – for the first time in history – were pleasure resorts and nothing else'.⁵ Dat vraagt om nader onderzoek. Welke motieven rond de aanleg van buitenplaatsen zijn er te ontdekken en in hoeverre is de these van Brusse en Mijnhardt daarbij bruikbaar?

BUITENPLAATS EN LANDBEZIT

Rijke Amsterdammers kochten rond 1600 op verschillende plaatsen grond aan. Een van de populaire locaties was de Utrechtse Vecht. Vaak wordt de Gouden Hoeff als voorbeeld opgevoerd, een boerderij die in 1608 met een aantal percelen grond door de Amsterdamse leerkoopman Jan Jacobs Bal, die zich Huydecoper noemde, werd gekocht. De typische regent/koopman Bal liet bij zijn dood een kapitaal na van 170.000 gulden. Opvallend was dat veel van het geld in grond rond Maarssen was belegd en dat bij de hofstede Gouden Hoeff een steenbakkerij hoorde. Of Bal vooral een lustoord had aangeschaft of een economische investering had gedaan, is lastig na te gaan. Wel is duidelijk dat pas onder zijn zoon Johan Huydecoper de Gouden Hoeff werd getransformeerd tot een typische buitenplaats.⁶ De twijfel wordt groter als we de andere aankopen van Bal rondom Maarssen in ogenschouw nemen. Al enkele jaren voor de aanschaf van de Gouden Hoeff namelijk kocht Bal de steenbakkerij Cromwijk aan de Vecht. Ook daar werd pas decennia later een buitenplaats aangelegd.

Er blijken legio voorbeelden van Amsterdamse kooplieden die grond (en boerderijen en steenbakkerijen) aankopen, zonder er direct een buitenplaats van te maken. Voorbeelden zijn Dirck van Zinnick, een neef van Bal die eveneens in Maarssen onroerend

goed kocht, en de reder en koopman Pieter Jansz Reael, die in 1633 de Nes kocht, een afgesneden bocht van de Vecht die later bekend werd als Reaeleneiland. Pas in 1687 werd hier door een kleinzoon van Pieter een huis neergezet.⁷ Ook rond Baambrugge en Abcoude kochten Amsterdamse kooplieden in de late zestiende en hele zeventiende eeuw land en boerderijen aan, waar vaak pas decennia later buitenplaatsen verrezen.⁸ Voor Breukelen geldt hetzelfde. Een voorbeeld is de katholieke koopman in erwten Willem Blaeu, een stadsgenoot van Reael die aan de Angstel een buiten bezat met de naam Meebaal.⁹ Zijn hofstede was al in 1637 door de familie van zijn eerste vrouw aangekocht en werd pas in 1680 omgebouwd tot een buitenhuis. Het feit dat sommige families gronden en boerderijen aanschafte op ver uit elkaar gelegen locaties, zoals de Valkenaars, die zowel bij Vleuten, Haarzuilens als Woudenberg bezit hadden, maakt de twijfel over het pleziergebruik hiervan des te groter.

WAT IS EEN BUITENPLAATS?

Nu kan hier tegenin worden gebracht dat de aanschaf van een boerderij een economische daad is, maar dat de aanleg van een buitenplaats daar niets mee te maken heeft. Is er dus wel sprake van de aankoop of aanleg van buitenplaatsen in de voorbeelden hierboven? Van belang is hier een heldere definitie. Brusse en Mijnhardt hebben hun 'template' in het Engels gelanceerd en gebruiken de term 'country house' of 'country estate'. Dit is een veel algemener begrip dan 'buitenplaats'. Al in een eerder artikel ging ik kort in op de problemen rondom de definities van dit begrip.¹⁰ R.C. Dessing en J. Holwerda gebruiken het begrip 'complex historische buitenplaats', met als definitie een monumentaal huis, vaak met enige bijgebouwen, dat een harmonieus en onlosmakelijk geheel vormt met een omliggend(e) tuin, park of bos. Ze gaan uit van een eenheid die door een ontwerper is bedacht. Ze trekken ook chronologische grenzen, namelijk tussen 1600 en 1900. De functie beperken ze tot een zomerverblijf van een rijke stede-

> HET HUIS CROMWIJK MET STEENBAKKERIJ AAN DE VECHT
DOOR P.J. LUTGERS, MIDDEN NEGENTIENDE EEUW. WATERVERF.
COLLECTIE HET UTRECHTS ARCHIEF

4) Y. Kuiper en V. Sleebe, 'Naar nieuwe wegen voor elite- en adelsonderzoek in Nederland', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgechiedenis* 19 (2012), p. 147-159.

5) Brusse en Mijnhardt, p. 76-77, zie ook p. 44.

6) Elias, p. 92-93; E.A.J. Van der Wal, 'Johan Huydecoper (1600-1661) regent en bouwheer', in: A.A. Van Baal-de Vries e.a., red., *De Vechtstreek. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit de Vechtstreek* (Utrecht 1997), p. 73-77; het tekort aan bronnen om de levensstijl van zeventiende-eeuwse regenten te reconstrueren wordt ook elders betreurd, zie bijvoorbeeld H. Bonke en K. Bossaers, *Heren investeren. De bewindhebbers van de West-Friese Kamers van de VOC* (Haarlem 2002), p. 101.

7) J. Boerstra, 'Verdwenen buitenplaatsen in Vreeland', in: *Jaarboekje Niftarlake* 1989, p. 23-37.

8) D.L.H. Sleebos, 'Drie verdwenen buitenplaatsen aan de Angstel te Baambrugge. De bewoners en hun burens', in: *Jaarboekje Niftarlake* 1998, p. 49-, aldaar 67.

9) D.L.H. Sleebos, 'Meer Baambrugse buitenplaatsen', *Jaarboekje Niftarlake* 2003, p. 66-100, aldaar 67-73.

10) F. Vogelzang, 'Buitenplaatsen als exportproduct', *Kasteel & Buitenplaats* 16 (2014), nr. 47, p. 5-8.

> HET HUIS OLDENGAARDE BIJ DWINGELOO. COLLECTIE NKS

> HET HUIS TE LINSCHOTEN, EEN KASTEELACHTIGE BUITENPLAATS DIE DE FAMILIE STRICK TOEGANG MOEST VERSCHAFFEN TOT DE UTRECHTSE ELITE. FOTO HASSELEIJ KIRCHNER, 1891, COLLECTIE NKS

ling, een lusthof om te genieten van de natuur.¹¹ Deze definitie verplicht om economische motieven buiten de deur te houden: er ontstaat in het licht van de 'template' een cirkelredenering. Omdat buitenplaatsen alleen zo genoemd mogen worden als ze een lusthof zijn, kan het niet anders dan dat de aanleg niets met economie te maken heeft. Maar doet dit ook recht aan de werkelijkheid van de vroege zeventiende eeuw?

M. Lameris en R. van Norel daarentegen gaan meer uit van de morfologie. Ze concluderen dat de behoefte aan een definitie vooral wordt ingegeven door de huidige beleidsregels. Er zijn diverse wettelijke regelingen waarvan eigenaren van buitenplaatsen voor subsidies terechtkunnen. Voor zo'n regeling is een juridisch duidelijke omschrijving van buitenplaats noodzakelijk om te kunnen vaststellen wie recht heeft op ondersteuning. Zij gaan uit van de functie: een buitenplaats is een tweede huis op

het platteland, zonder onderscheid of dat huis is voortgekomen uit een boerderij, een kasteel of speciaal als buitenhuis gebouwd is.¹² Een tweede huis op het platteland kan wel een economische functie hebben: de aankoop door Huydecoper van een steenfabriek waar een huis bij hoort is daarvan een goed voorbeeld. In de praktijk lopen auteurs er vaak tegen aan, dat definities wringen met de werkelijkheid.

H. Tromp bijvoorbeeld gebruikt in *Historische buitenplaatsen in particulier bezit* uit 1991 de omschrijving van een eenheid van een historisch landhuis met bijgebouwen, waterpartijen, tuin en park, maar rekt die vervolgens enorm uit om ook middeleeuwse gebouwen zonder noemenswaardige tuinaanleg en als zomerverblijf ingerichte boerderijen erin te kunnen passen. Los van deze definitie gaat hij in op de motieven, waaronder het investeren in land, het wonen in de buurt van familie en de uitdrukking van status.

11) R.C. Dessing en J. Holwerda, *Nationale gids historische buitenplaatsen* (Wormer 2012).

12) M. Lameris en R. van Norel, *De buitenplaats en het Nederlandse landschap* (Zwolle 2012).

PIKETTY EN BUITEN-PLAATSSEN

Het clichébeeld van de achttiende eeuw, gepersonifieerd in Jan Salie door E.J. Potgieter, is dat van de slapjanus die zeer negatief afsteekt tegenover de zeventiende-eeuwse Hollander.¹³ In de Gouden Eeuw veroverden Nederlandse kooplieden en handelaren de globe. Amsterdam werd de stapelmarkt voor alle aardbewoners en de rijkdommen van alle werelddelen verzamelden zich in Holland. De initiatiefrijke kooplieden waren bij uitstek de uitdrukking van de Hollandse volksgeest. Hoe groot was het contrast met hun nazaten: decadente renteniers, die baadden in luxe, hun geld uitgaven aan buitens en rijk gedecoreerde stadshuizen, aan dure koetsen en modieuze kleding. Zij veroorzaakten een nationale neergang, waarvan Potgieter nog steeds alle tekenen om zich heen zag. Dit beeld is natuurlijk al eerder flink genuanceerd,¹⁴ maar de studie van de Franse econoom Thomas Piketty betekent de doodsteek voor dit beeld. Hij verzamelde economische gegevens over een zeer lange periode en concludeert dat de opbrengst uit kapitaal (r geheten) op termijn altijd hoger is dan die uit loon of arbeid (g genoemd). In een eenvoudige formule: $r > g$.

Dat Piketty's these verrast, heeft twee redenen. Ten eerste zijn veel gangbare economische theorieën geschreven in en gebaseerd op cijfers uit de twintigste eeuw, een eeuw waarin ingrijpend overheidsbeleid deze wetmatigheid tijdelijk versluisde en ten tweede vanwege de politieke ongemakkelijkheid van deze formule voor onze huidige samenleving. Het heersende neoliberale denken gaat er namelijk vanuit dat de vrije markt op den duur leidt tot grotere economische gelijkheid. De wetmatigheid van Piketty ondergraaft die overtuiging fundamenteel en daarmee een flink deel van het bestaansrecht van de neoliberale agenda.

Toegepast op de Gouden Eeuw zet $r > g$ het economisch handelen van de Hollandse kooplieden in een heel ander daglicht. Hun grote winsten uit arbeid, het werk van koopman, reder en handelaar, brengt op de langere termijn minder op (en is bovendien als inkomstenbron veel minder veilig) dan investeren in kapitaal. Dat kapitaal bestond aanvankelijk uit land en huizen, maar door de zich ontwikkelende economie daarna uit aandelen, nieuwe financiële producten en staatsleningen. De zogenaamde Jan

Lastig is dat we met deze definities vanuit een modern perspectief een historisch verschijnsel willen vangen, dat in de tijd zelf niet scherp omschreven werd en zich ontwikkelde. De term buitenplaats is vrij nieuw: de tijdgenoten spraken zelf van onder meer hofstede of huysinge, zonder dat altijd duidelijk is hoe het object er uit zag of werd gebruikt. Sommige onderzoekers gaan daarom uit van het gebouw zelf. Een zomerverblijf is te herkennen door het ontbreken van bijvoorbeeld verwarming en een oriëntatie op het zuiden, zodat zoveel mogelijk woonvertrekken zonlicht ontvangen. Waterdicht is deze aanpak zeker niet en wat te doen met de bijgebouwen, die vaak heel andere functies herbergden? En hoe is bijvoorbeeld te bepalen wat een eigenaar deed met een luxe kamer op een boerderij? Was die geschikt voor een eendaags verblijf op het platteland of toch vooral een mogelijkheid om van daar uit de agrarische landerijen die men in de omgeving bezat te beheren? Van tuinaanleg of een lusthof is bij deze vroege vorm van agrarische recreatie nauwelijks sprake.

Pas rond het midden van de zeventiende eeuw groeit de belangstelling voor tuinen en parken en besluiten veel bezitters van herenkamers hun behuizing te vervangen door een heus buitenhuis, compleet met uitgebreide tuinaanleg. Dat huis wordt dan vaak in een 'stadse' stijl opgetrokken. Een eerste hoogtepunt van deze hausse ligt rond het midden van de zeventiende eeuw, maar nieuwe buitens verschijnen er ook in de achttiende eeuw terwijl in de negentiende eeuw opnieuw sprake is van een flinke toename van het aantal buitenplaatsen. Dit soort aanleg sluit meer aan bij de omschrijving van Brusse en Mijnhardt als luxeoord, maar betreft vooral een latere periode.

13) E.J. Potgieter, Jan, *Jannetje en hun jongste kind*, 1841 (geraadpleegd januari 2015 via www.dbnl.nl)

14) Zie bijvoorbeeld Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995), p. 169 ev.

> DE ACHTERZIJDE VAN HET HUIS GOUDESTEIN, DOOR JOHANNES LEUPENIUS, TWEEDE HELFT ZEVENTIENDE EEUW. COLLECTIE RIJKSMUSEUM

Saliegeest blijkt economisch een zeer slimme keuze, waardoor bovendien het risico gespreid wordt en de opbrengst flink boven de gemiddelde economische groei ligt.¹⁵ De rijken worden dus (slapend) rijker!

Het gedrag van de Bals en Reaals is dus economisch slim, zeker omdat vanaf de vijftiende eeuw de prijzen in Nederland aan het stijgen waren. Vooral die van landbouwproducten namen - met weliswaar schommelingen op de korte termijn - toe.¹⁶ En al steeg de koopkracht niet altijd evenredig mee, voedsel is een weinig elastisch economisch goed en dat betekende een gegarandeerde afzet. Na 1580 nam de economische activiteit in Nederland na jaren van crisis weer toe en werden vroegkapitalistische vormen van productie ingevoerd. Voor mensen met kapitaal ideale omstandigheden om te investeren. Peter Burke laat dat ook zien in zijn studie van de Amsterdamse bovenlaag. Bijna een derde van de Amsterdamse elite bezat aan het begin van de zeventiende eeuw land, bij een gemiddelde opbrengst van 3% per jaar. In de loop van de eeuw verschoof dit bezit in de richting van obligaties, leningen en aandelen in handelsondernemingen en schepen, die meer gingen opbrengen.¹⁷ Daarbij kwam dat vanaf 1650 de landbouwprijzen ongeveer een eeuw lang daalden.¹⁸

Renteniers en buitenplaatsen¹⁹

Periode	renteniers in stadselite (%)	met country house (%)
1618-50	33	10
1650-72	66	41
1672-02	55	30
1702-48	73	81

In het schema komt duidelijk een algemene groei van het aantal renteniers en het aantal buitenplaatsen naar voren, slechts doorbroken door de periode net na de Franse inval van 1672, toen nogal wat buitenplaatsen werden vernield door oorlogshandelingen.

Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw kwam heel veel grond (relatief goedkoop) op de markt. De uitgestrekte bezittingen van de kerk waren door de Staten van de verschillen-

de gewesten overgenomen en om hun oorlogsschulden te kunnen betalen, werd veel van die grond in de verkoop gedaan. De droogmakerijen zijn een ander bewijs dat investeren in land populair was, hoewel die landwinningsprojecten niet altijd een succes waren. Soms bleek de grond weinig vruchtbaar, soms maakten natuurrampen een einde aan de polder en liep de zaak weer onder.

Na 1650 werden de gevolgen van de agrarische achteruitgang merkbaar. Investeren in land leverde minder op en eigenaren waren soms door de lagere opbrengsten gedwongen hun grond te verkopen. Dat betekende voor diegenen die over kapitaal beschikten een uitgelezen gelegenheid om voor een habbekrats hun areaal flink uit te breiden.²⁰ Voor hen werd de aanleg van een uitgestrekte buitenplaats nu veel goedkoper: omstandigheden waarin we met recht kunnen spreken over 'country estates' die slechts als lustoord dienden. Het paradigma van Brusse en Mijnhardt past dus vooral op de periode na 1650.

REGIONALE VERSCHILLEN

Het paradigma van Brusse en Mijnhardt probeert ook om meer ruimte te bieden aan regionale ontwikkelingen. Hoe vergaat het hun buitenplaatsentheorie in andere provincies?

Voor Utrecht is de tendens dat veel burgers landerijen opkochten uit het vroegere kerkelijke bezit en daar vervolgens een buitenhuis stichtten duidelijk aantoonbaar. De weg naar Amersfoort werd zelfs als een grootschalige projectontwikkeling opgezet. De onvruchtbaarheid van de grond echter voorkwam dat hier meer dan een enkele buitenplaats verrees. Dat is tegendraads bewijs dat een country estate niet slechts een lustoord was: als de grond te weinig opbracht, weken de investeerders liever uit naar vruchtbaarder streken om een buitenplaats in te richten. Voorbeelden zijn er te over, zoals langs de weg van De Bilt via Zeist naar Rhenen of langs de Vaartse Rijn naar het zuiden. Ook daar zien we trouwens, net als langs de Vecht, veel combinaties van buitenhuis en een steenbakkerij. Waar Utrecht echter duidelijk verschilt van Holland, is de neiging van de hogere burgerij om, zeker in de eerste decennia na 1600, hun buitenhuis de bouwkundige vorm te geven van een ridderhofstad. Voor sommigen was dit namelijk onderdeel van een streven maatschappelijk te stijgen en door

15) Thomas Piketty, *Capital in the twenty-first century* (Cambridge London 2014).

16) L. Noordergraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Amsterdam 1985), p. 16.

17) Peter Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-Century Elites* (Cambridge 1994), p. 64.

18) Brusse en Mijnhardt, p. 19, 30-32.

19) Burke, p. 132.

20) De Vries en Van der Woude, p. 258-263.

te dringen tot de adel.²¹ Statusoverwegingen speelden dus een belangrijke rol, maar zelden werd een huis aangekocht zonder ook land en boerderijen in de omgeving te kopen. Hoe belangrijk regionale verschillen zijn, toont een korte verkenning van de buitenplaatsen in Drenthe aan. In het Landschap zijn maar enkele buitenplaatsen te vinden geweest, die kunnen wedijveren met de trotse complexen aan de Vecht of de Amstel. Een voorbeeld is Oldengaerde bij Dwingeloo, dat langs de Herengracht niet zou misstaan. Het is gebouwd door de zoon van een uit Brabant afkomstige schout van Zwolle, die als baron in Drenthe een groot aantal bestuursfuncties bekleedde. Het nabijgelegen huis Westrup is waarschijnlijk eveneens door hem verbouwd en vergroot. Deze twee huizen zijn als lustoord te bestempelen, maar toch blijkt dat een volgende eigenaar van Westrup vooral zijn aandacht richt op het aankopen van landbouwgronden rond zijn buitenplaats. De andere grote herenhuizen in Drenthe blijken een sterk agrarische functie te hebben, de ambtswoning van de lokale schout te zijn of eigendom te zijn van projectontwikkelaars die de uitgestrekte veengebieden van Drenthe ontgonnen en hun buitenhuis gebruiken als bedrijfsgebouw en woning. Vaak geldt bovendien dat het luxueuze uiterlijk pas laat in de zeventiende eeuw of daarna verschijnt.²² Van 'zuivere' lustoorden is dus voor 1700 nauwelijks sprake. Deze tendens is evenzeer zichtbaar voor de Groninger hofsteden rond Hoogezand en Sappemeer. De paar omvangrijke zeventiende-eeuwse huizen ontstonden allemaal uit of bij een boerderij, terwijl de turfwinning een belangrijke bron van inkomsten was. Pas de huizen die na 1700 werden gebouwd, lijken meer gericht te zijn op luxe, hoewel ook daarbij vaak een agrarisch bedrijf hoorde.²³

CONCLUSIE

Bij gebrek aan (onderzoek in) contemporaine bronnen is het lastig de motieven voor de aanleg van buitenplaatsen vóór 1650 te achterhalen. De door Brusse en Mijnhardt gelanceerde these dat de Nederlandse buitenplaats uitsluitend als een plezieroord werd aangelegd, lijkt niet van toepassing. De door hen genoemde hofdichten, waarin de buitenplaats als arcadische oase wordt

> DE KLEINE BUITENPLAATS WESTRUP, IETS TEN NOORDEN VAN DWINGELOO. FOTO AUTEUR

bezongen, stammen grotendeels uit een latere periode en voor die tijd past hun these beter, ook gezien de economische constellatie. Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw is de aanleg van een buitenplaats vooral ingegeven door een combinatie van motieven, waarin de mogelijkheid om geld te beleggen, een hoofdrol speelt. De these van Brusse en Mijnhardt daagt uit om met een nieuwe blik naar het verleden te kijken. Interessant is bijvoorbeeld te onderzoeken in hoeverre het bezit van een buitenplaats het zelfbeeld van een stadse elite heeft beïnvloed en hoe de adel, van oudsher gegoed op het land, met hun bezit is omgegaan in een wereld waarin de relatie tussen en het beeld van stad en platteland zich lijken om te keren. ■

21) F. Vogelzang, 'De buitenplaats Rijnwijk als uitdrukking van sociale mobiliteit', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 87 (oktober 2014), p. 152-157.

22) Zie diverse lemmata in: J. Bos, F.J. Hulst en P. Brood (red.), *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners* (Meppel/Amsterdam 1989).

23) *Borgen & hofsteden in en om Hoogezand-Sappemeer* (Hoogezand-Sappemeer 1996), zie diverse lemmata.

> HET HUIS OOSTERMEER AAN DE AMSTEL, EEN TYPISCH BUITEN VAN EEN RIJKE AMSTERDAMSE KOOPMAN. FOTO HANS HAGEMAN 1991, COLLECTIE NKS

SPEURTOCHT IN OUDHEUSDEN (NB)

> door Bas Aarts

Historicus en voorzitter van de Vrienden van de Brabantse kastelen.

Vorig jaar verscheen een mooi uitgegeven boek over de geschiedenis van Oudheusden.¹ Dat is op 't oog een nieuwbouwdorp – zonder kerk, maar met een moskee – in het schootsveld van het vestingstadje Heusden aan de Maas. Een roemruchte geschiedenis zie je er niet aan af, maar het boek bewijst dat deze er wel degelijk is geweest. Meer in het bijzonder zelfs dat de oorsprong van Heusden hier is begonnen. Het boek behandelt vele en zeer uiteenlopende aspecten van die geschiedenis, van de rijkdom aan beschikbaar cartografisch materiaal, de heerlijkheid en haar heren, de verdwenen kerk, de positie van de protestanten tot aan de voor de streek zo kenmerkende eendenkooien toe. De auteur was gevraagd om in zijn bijdrage de kennis omtrent de verdwenen kastelen van het dorp weer eens bij de tijd te brengen.² Hieronder wat opvallende zaken daaruit en geplaatst in een persoonlijk perspectief.

DE SCHETS

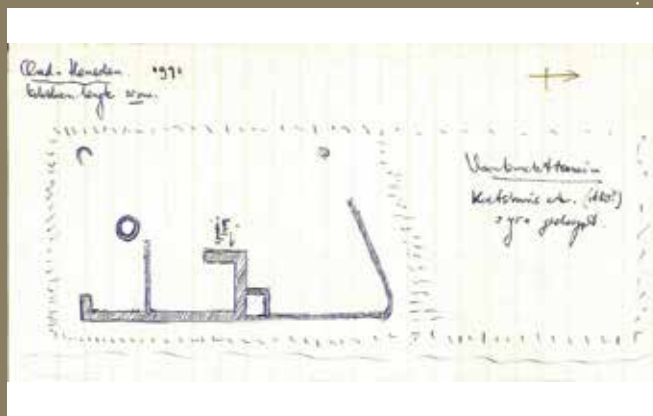
In de zomervakantie van 1971 werd ik als jonge 'kastelenge-interesseerde' door de toenmalig provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, Gerrit Beex, gevraagd om eens te gaan kijken in Oudheusden. Daar was een 'kasteelopgraving' aan de gang, waar verder geen geld of tijd voor een gedegen begeleiding beschikbaar was. Maar alle belangstelling was welkom.

Ter plaatse trof ik aan de rand van een nieuwbouwwijk een afgetrapt weiland, waarop een groep enthousiaste buurtbewoners ijverig aan het spitten was in de harde ondergrond. Het bleek te gaan om een door de burgemeester van Heusden aangemoedigde 'vakantiebesteding' voor de 'ganse mannelijke bevolking van Oudheusden'. Dit om de ter plaatse vermoede kasteelfunderingen tijdelijk bloot te leggen alvorens het gehele terrein bouwrijp zou worden gemaakt voor de ook hier geplande nieuwbouw. Dat laatste mocht op geen enkele manier stagneren, vandaar dat werd aangedrongen op haast en 'enthousiasme'.³

De sfeer en werkwijze werden vastgelegd in enkele reportages in *Het Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena* en geven achteraf een opmerkelijk, zelfs enigszins onthutsend tijdsbeeld.⁴

> HET LATERE KASTEEL VAN HEUSDEN, DE OPVOLGER VAN OUDHEUSDEN. TEKENING VAN W.J. HOFDIJK UIT *MERKWAARDIGE KASTEELLEN IN NEDERLAND* (1854-1884)

> OUDHEUSDEN: 'DE SCHETS' (AUTEUR 1971)

1) H. van Engen (red.), *Oudheusden. Klein dorp met een groot verleden* (Tilburg 2014).

2) B. Aarts, 'Een dorp met drie kastelen', in: H. van Engen (red.), *Oudheusden. Klein dorp met een groot verleden* (Tilburg 2014), 57-71.

3) Burgemeester G.M. Scholten: 'Uiteraard proberen we om de vrijwilligers zolang mogelijk in de gelegenheid te stellen opgravingen te verrichten. We vinden dat op zich heel aardig, maar veel waarde heeft het beslist niet voor Heusden, hoewel het plezierig zou zijn te weten hoe het kasteel eruit gezien heeft.' (*Brabants Dagblad* 3-8-1971).

4) Aarts, Een dorp met drie kastelen, 65-66.

Op het moment dat ik het veld betrad, had men het grootste deel van de funderingen reeds bloot liggen. Ook was er een diepe put aangetroffen. Verder werden er allerlei aardewerkscherven, munten en musketkogels gevonden, waarmee de heemkundige kring na afloop een tentoonstelling inrichtte. Zelf kende ik het kasteel van Oudheusden vaag van een prent van Roelant Roghman. Ter plaatse zei men dat het kasteel ook onder de naam 'Nieuwen-rooij' bekend stond. Ik maakte voor mezelf een schetsje van het gevonden muurwerk en borg dat thuis op. Niet wetende dat dit later nagenoeg de enige 'documentatie' zou blijken te zijn, op enige foto's na die door de opgravingsploeg werden genomen. Binnen enkele dagen was de 'campagne' voorbij. De wijk werd snel volgebouwd; op de kasteellootatie verrees een basisschool. Tot een publicatie door de heemkundige kring met een in de krant beloofde tekening van het muurwerk kwam het nooit.

BEELD VAN EEN KASTEEL

Jaren later, in het kader van nader onderzoek naar het eveneens verdwenen kasteel van Heusden-stad, wilde men nog eens terug blikken op 1971 en het kasteel van Oudheusden (en de relatie met Heusden) opnieuw te bezien.

Er bleek van het Oudheusdens kasteel nog een tweede tekening door Roghman te bestaan. Weliswaar minder scherp dan de meer bekende, maar met voldoende details om ook bouwkundige uitspraken toe te laten. Gevoegd bij de weergave van de kasteelplattegrond op de oudste kadasterkaart van omstreeks 1830 en het al die tijd bewaarde privéschetsje van de blootlegging ontstond een betrouwbaar beeld van het complex.⁵ Het in 1971 gevonden muurwerk correspondeerde met zowel de flinke oostvleugel die Roghman tekende als met de minder zwaar uitgevoerde noordvleugel met de ingangspartij. Beide vleugels sloten in een opmerkelijk scherpe hoek op elkaar aan, zoals de kadasterkaart laat zien en ook het verloop van het muurwerk tijdens de opgraving bewees. De aangetroffen diepe put zal op het door een ringmuur omsloten binnenplein gesitueerd moeten worden. De zuidoosthoek van de grote oostvleugel kent een lichte inspruing op de kadasterkaart, waar we de door Roghman afgebeelde (trap)toren zullen moeten plaatsen. Het geheel maakt een laatmiddeleeuwse indruk, waarmee het in 1971 geconstateerde baksteenformaat van gemiddeld 25 centimeter lengte wel overeenstemt.

Het kasteel werd na 1851 afgebroken. Van de bijbehorende voorburch of neerhof resteerde nog lang een poortgebouw met de jaartalankers 1688 en een aansluitende lage woonvleugel. Ook dit laatste onderdeel van het kasteelcomplex moest wijken voor de schreeuwend behoeft aan nieuwe woonwijken. Hier ging mijn zo nuttig gebleken schetsje echter de mist in. Van de omstanders in 1971 begreep ik dat het voorburchtrestant gesloopt werd in of rond 1954. En zo kwam dat jaartal ook in het recente boek terecht. Gelukkig werd en wordt het boek grondig gelezen en er kwamen direct reacties binnen dat de betreffende sloop toch enkele jaren later moet hebben plaatsgevonden, zo rond 1960. Sommige e-mailers hadden zelf in de betreffende woonvleugel hun kindertijd (tot aan de afbraak) doorgebracht, zodat we op dit punt de bouwgeschiedenis wel mogen bijstellen. Vreemd blijft het dat we vanuit het gemeentearchief nog geen bevestiging hebben kunnen vinden omtrent het feitelijke moment van die toch te betreuren sloop. Opmerkelijk blijft ook een beleidsvisie, waarin het historische Oudheusden rigoreus werd

> DE POORTVLEUGEL VAN DE VOORBURCHT IN ZIJN LAATSTE DAGEN (SALHA, COLLECTIE BEELD EN GELUID, 277).

ingeruild voor een naoorlogse nieuwbouwwijk en er tegelijk werd gestreefd naar de complete herbouw van een zeventiende-eeuwse vestingstad.

HET MYSTERIE NIEUWENROY

We keren even terug naar Roghman en zijn tekeningen van Oudheusden. In de bekende catalogus van diens prachtige kasteeltekeningen staat zonder nadere toelichting 'Oud-Heusden (= Nieuwenroy)'.⁶ We hoorden deze benaming al bij de gravers van 1971 en ook de nieuwe basisschool ter plekke zou deze naam een tijdlang dragen. Er is zelfs even een voorstel geweest om het nagenoeg geheel tot nieuwbouwwijk getransformeerde Oudheusden (waarvan toch niemand meer de naam begreep, dacht men) maar 'Nyenrode' te noemen.⁷ Gelukkig ging dat niet door, want later bleek hier nogal wat misinterpretatie in het spel te zijn. Oudheusden heeft weliswaar een kasteel 'Nieuwenrooij' of 'Nijenrode' gekend, maar dat stond heel ergens anders. Een gedetailleerde achttiende-eeuwse kaart situeert het toen voormalige 'Nieuwen Rode' ver buiten het dorp, nabij de Doeverense Schans en langs de Elshoutse of Zeedijk. Het werd vermoedelijk gebouwd door Gijsbrecht II van Nijenrode (bij Breukelen). Deze behoorde tot de 'nieuwkomers' die hun geluk kwamen beproeven in het Land van Heusden, toen dit (na een Brabantse tussenperiode) in 1357 Hollands was geworden. Twee anonieme tekeningen uit mogelijk 1652 geven een indruk van dit toen reeds vervallen kasteelcomplex dat kort daarop verdwenen moet zijn. De herinnering werd vastgehouden in het romantisch gedicht de 'Sage van het Slot Nijenrode' door dominee Pape uit 1850, maar om een of andere reden 'verhuisde' de benaming kennelijk naar die van de kasteellootatie in het dorp zelf.⁸

HEUSDEN: OUD EN NIEUW

Het in 1971 tijdelijk in het zicht gekregen kasteel was dus duidelijk dat van Oudheusden. De vraag rees daarbij wel in welke verhouding dit kasteel en de stichters stonden tot de heren en het kasteel in Heusden-stad. Dat laatste was door J.G.N. Renaud opgegraven in 1948-1949. De stichting daarvan werd door hem geplaatst vóór 1200, voornamelijk op grond van het aangetroffen bouw materiaal uit de oudste fase, dat uit natuursteen bestond (tufsteen en kalksteen). Renaud beschouwde dit kasteel als de stamburcht van de heren van Heusden, maar ging zelf niet verder in op de historische context.⁹ Toen ondergetekende zich hier later in ging verdiepen, ontstond er toch een iets ander beeld. De heren van Heusden bezaten een grote heerlijkheid (het Land

5) Zie B. Aarts, 'Het kastelenraadsel van Heusden en Oudheusden', *Brabants Heem* 49 (1997), 19-29; B. Aarts, 'Het achthoekige Heusden en de symboliek. Het kasteel in zijn context', *Het Brabants Kasteel* 34 (2011), 3-78.

6) H.W.M. van der Wyck, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman I* (Alphen aan den Rijn 1989), 170-171 (nrs. 151-152). Roghman noteerde zelf duidelijk genoeg 'out Heusden'.

7) H. van Engen, 'Een geschiedenis van tien eeuwen', in: H. van Engen (red.), *Oudheusden. Klein dorp met een groot verleden* (Tilburg 2014), 9-13, aldaar 10.

8) B. Aarts, *Het kastelenraadsel van Heusden en Oudheusden*, 25-28; Aarts, *Een dorp met drie kastelen*, 69-71.

9) J.G.N. Renaud, 'Het middeleeuwse kasteel te Heusden', *Brabants Jaarboek* 1949 ('s-Hertogenbosch 1949), 45-55.

van Heusden) die zich uitstreckte aan weerszijden van de Oude Maas. Voordat deze stroom eind dertiende eeuw degradeerde tot het Oude Maasje was dit de hoofdbedding van de zich westwaarts spoedende rivier. En het bleef ook nadien de grensscheiding tussen de bisdommen Utrecht en Luik. Oudheusden lag in het bisdom Luik. Het bezat een sinds 1147 vermelde kerk van Sint-Jan-Evangelist en was eigendom van het gelijknamige kapittel in Luik. Het dorp werd van oudsher 'Heusden' (Hoesden) genoemd. Het jongere 'Heusden-stad' zou zich gaan ontwikkelen ten noorden van de Oude Maas (binnen het bisdom Utrecht) en zich economisch binden aan de loop van de Nieuwe Maas. Deze handelsnederzetting wordt in 1250 Husdenredam genoemd, maar ook gewoonweg 'Heusden'. Voor het tegenoverliggende dorp zien we eind dertiende eeuw de naam "Oudheusden" (Oudehuseden) in zwang raken, al bleef men ook nog een tijd de oude naam gebruiken. Het zou de duidelijkheid niet altijd bevorderen. Het Stichtingskroniekje van de vlakbij Heusden gelegen abdij van Berne verhaalt van een vete omstreeks 1130 tussen de abdijschichter, Fulco van Berne, en Herman van Heusden. De kroniekschrijver maakt daarbij duidelijk dat toen (circa 1130) de burcht van Herman zich bevond op de linkeroever van de Oude Maas nabij de kerk van 'Heusden'.¹⁰ Een situatie die in de tijd van de schrijver omstreeks 1225 niet meer bestond. Het kroniekje geeft dus aan dat we de stamburcht van de heren van Heusden moeten zoeken in dat Oudheusden aan de zuidkant van de rivier. Waarom die burcht daar tegen het midden van de dertiende eeuw niet meer stond, vertelt het kroniekje er niet bij. Maar daar hebben we weer andere kronieken voor...

DE RAMP VAN 1202

In september 1202 raakte Jan, heer van Heusden, betrokken bij de 'grote politiek'. Hij zou er niet zonder kleerscheuren van afkomen. Maar misschien was hij niet geheel van schuld vrij te pleiten. Het leger van graaf Dirk VII van Holland had zojuist een verraderlijke overval gepleegd op de nog prille Brabantse stadsstichting 's-Hertogenbosch. Beladen met buit en gevangenen waren de Hollanders op de terugtocht. Daarbij werden ze echter ingehaald door de troepenmacht van de Brabantse hertog en vernietigend verslagen. De eigentijdse abdijskronieken van Egmond en Park melden daarbij de gevangenneming van graaf Dirk bij 'het dorp en het kasteel Heusden' en meer expliciet

> OUDHEUSDEN, KADASTER CIRCA 1830. KASTEEL (RECHTS) MET LINKS DAARVAN DE POORTVLEUGEL VAN DE VOORBURCHT. LOCATIE VOORMALIGE KERK OP PERCEEL 582. HET NOORDEN IS LINKSBOVEN.

de 'verwoesting van het kasteel van Heusden'. De goed geïnformeerde vijftiende-eeuwse kroniekschrijver Emond van Dinther verduidelijkt voor zijn lezers dat het hier gaat om 'Outhoesden', ter onderscheiding van Heusden-stad dat intussen veel belangrijker was geworden.¹¹

Met dit alles in het achterhoofd begrijpen we dat de Hollandse nederlaag van 1202 dus plaatsvond in wat later Oudheusden ging heten. De verwoeste burcht was het stamslot van de heren van Heusden, waarvan het Stichtingskroniekje van Berne terecht opmerkte dat die omstreeks 1225 niet meer bestond. Het feit dat de Hollanders bij hun terugtocht kennelijk kozen voor het oversteken van de Oude Maas bij Oudheusden, betekent vermoedelijk dat 'die van Heusden' betrokken waren geweest bij de overval op 's-Hertogenbosch. Iets wat latere Bossche kronieken ook van harte suggereren. De prijs voor Jan van Heusden was echter hoog, zoals we zagen. Het zal hem genoopt hebben zijn burchtzetel te verplaatsen naar de overkant van de Oude Maas. Dat gaf een extra bescherming tegenover eventuele hernieuwde Brabantse agressie en, misschien nog wel belangrijker, een directe aansluiting bij de ontluikende handelsnederzetting aan de Nieuwe Maas. Op basis van onze historische speurtocht kunnen we daarmee de oudste fase van het door Renaud opgegraven kasteel in Heusden-stad bijstellen tot kort na 1202. Blijven we nog zitten met de vraag waar in Oudheusden dan die stamburcht heeft gelegen en of het kasteel van de schets van '1971' daar wat mee te maken kan hebben.

ZOEKEN ROND HET KERKHOF

Afgaande op het eerder genoemde Stichtingskroniekje zou de eerste burcht van 'Heusden' gelegen hebben naast of nabij de kerk van Sint-Jan-Evangelist in Oudheusden. Die kerk heeft de Nederlandse Opstand niet overleefd, maar de locatie is nog herkenbaar als die van het voormalige (protestantse) kerkhof. We hebben dan ook lang vermoed dat het gezochte stamslot daar in de omringende boomgaard gelegen kon hebben. Met welwillende financiële ondersteuning van de gemeente Heusden en de

¹⁰ H. van Rij (ed.), 'Het Stichtingskroniekje van Berne', in: *Nederlandse Historische Bronnen VII* ('s-Gravenhage 1987), 87-143, met name 120-121.

¹¹ Aarts, Een dorp met drie kastelen, 61.

> VAN DEVENTER (CIRCA 1560): HEUSDEN-STAD (MET KASTEEL) EN OUDHEUSDEN (MET KERK EN KASTEEL).

> OUDHEUSDEN: KERKHOF, BOOMGAARD EN HEUSDEN-VESTING IN HET VERSCHIED (FOTO AUTEUR).

fysieke trekkracht van heemkundekring 'Onsenoort' werd het in maart 2012 mogelijk deze hypothese te toetsen. Een geofysisch onderzoek met begeleidende grondboringen op en rond het kerkhof moest uitkomst brengen.¹²

Het resultaat was positief in negatieve zin. Er werden geen sporen aangetroffen van bijvoorbeeld een grachtenstelsel dat op een burchtlocatie had kunnen duiden. Verrassend was wel de vondst van een bescheiden rechthoekige omgrachting rondom het licht verhoogde kerkhof. In de ondergrond van dat kerkhof zitten ongetwijfeld nog de funderingen van het twaalfde-eeuwse kerkgebouw verborgen.

Het idee overheerst nu bij mij om de stamburcht van de heren van Heusden niet meer dwingend 'naast' de kerklocatie te zoeken, maar 250 meter verderop op de graafplek van 1971.

We weten namelijk dat een zijtak van de heren van Heusden zich eind dertiende eeuw 'Van Oudheusden' in plaats van 'Van Heusden' ging noemen. Dat duidt in de regel op het ontstaan van een dependance en de bouw van een eigen huis voor een

zijlijn van de familie. Dat werd (in klaarblijkelijk weer gewijzigde vorm) het kasteel waarvan we in 1971 de muurresten terugvonden. Het is aannemelijk dat men voor de stichting ervan gebruik heeft gemaakt van het nog aanwezige familiegoed in Oudheusden, het dorp van herkomst. De plek van de in 1202 verwoeste burcht zal daar deel van hebben uitgemaakt en kan daarmee zijn uitgekozen voor een herstart binnen de familie. Iets van een mogelijk continuïteitsgevoel proeven we in de wat cryptische omschrijving als het (nieuwe) kasteel van Oudheusden voor het eerst vermeld wordt in 1332. Het kasteel herbergt dan als logé de vermogende ridder Willem van den Bossche, die er zijn testament laat opmaken 'op het kasteel van Heusden in de parochie van Oudheusden in het bisdom Luik'.¹³

Helaas hebben we daarmee nog geen zicht op het typologisch karakter van dat lang gezochte stamslot. Maar voorlopig kan de hier weergegeven schets van de speurtocht naar de kastelen van Oudheusden worden voltooid. ■

¹² J. Orbons en R. Exaltus, 'Geofysisch onderzoek met boorondersteuning in Oudheusden', in: H. van Engen (red.), *Oudheusden. Klein dorp met een groot verleden* (Tilburg 2014), 47-55.

¹³ H. van Bavel, *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne* (Heeswijk 1990), 42-43.

DAG VAN HET KASTEEL

Tweede Pinksterdag, 25 mei, is het weer Dag van het Kasteel. Zo'n tachtig Nederlandse kastelen en buitenplaatsen openen hun deuren dit jaar voor u!

Veel van de historische buitenhuizen die u kunt bezoeken, zijn voortgekomen uit middeleeuwse kastelen. Met het thema kastelen en buitenplaatsen benadrukken we deze verbondenheid. Hoewel kastelen vanaf de zeventiende eeuw, met de uitvinding van modern geschut, hun functie als verdedigbaar huis verloren, bleven het nog lange tijd huizen met een hoog aanzien. De weinig comfortabele kastelen werden vervuld voor meer gerieflijke buitenhuizen. Een kasteelachtig voorkomen was echter nog steeds populair. In de loop van de zeventiende eeuw kwamen er andere modes in beeld, maar in de negentiende eeuw begon de middeleeuwse bouwwijze weer in trek te raken. Soms werden ruïneuze kastelen herbouwd en van alle moderne gemakken voorzien.

Een voorbeeld van een moderne buitenplaats die is voortgekomen uit een kasteel is de Havixhorst in Drenthe. Nu een hotel omgeven door een prachtige beeldentuin, maar in de vijftiende eeuw een havezate die eigendom was van Johan van den Clooster, de belangrijkste van de Drentse edelen. Twee vechtpartijen met dodelijke afloop verwikkelden de Van den Clooster aan het begin van de zeventiende eeuw in langlopende rechtzaken die hun erfgenamen in grote financiële problemen brachten. Stukje bij beetje moest de familie de landerijen van de Havixhorst verkopen. Het overgebleven deel van de buitenplaats deed de familie in de tweede helft zeventiende eeuw van de hand. De nieuwe eigenaar was niet vaak te vinden op de Havixhorst waardoor het huis in verval raakte. Halverwege de achttiende eeuw werd de ruïneuze havezate verbouwd tot het huidige statige huis dat u deze Dag van het Kasteel kunt bezoeken.

*Kom ook naar de
dag van het kasteel
maandag 25 mei!*

Op onze website (www.kastelen.nl onder *Dag van het Kasteel 2015*) vindt u alle deelnemers en hun programma's voor de dag. Volg ons via facebook en twitter voor het laatste nieuws.

twitter.com/DagvhKasteel
gebruik @DagvhKasteel en #DvhK2015

www.facebook.com/dagvanhetkasteel

HUIZEN MET EEN ZIEL

> door Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

Baltische zielen van Jan Brokken is een boek naar mijn hart. Daarin vormen de levensverhalen van beroemdheden en niet-beroemde mensen de bouwstenen van een zwerftocht door de geschiedenis van de Baltische landen (van boven naar beneden): Estland, Letland en Litouwen.

Die geschiedenis, indringend door de schrijver verwoord, is zowel waanzinnig en dramatisch als meeslepend en ontroerend. Een van de hoofdstukken 'De Baltische barones' geeft een beeld van de leefwereld van de Baltische adel. Zijn geschiedenis is oud, heel oud, en brengt je terug naar de *Baltenritter* die vanaf de dertiende eeuw de heidense bevolkingsgroepen in de Baltische regio wilden kerstenen. Eenmaal daar gevestigd gingen ze kastelen, landhuizen en herenboerderijen bouwen op de mooiste plaatsen in het landschap, vooral langs de Oostzeekust. Kennis van de afmetingen van hun landgoederen en hun rijkdom doet de faam op dat vlak van zeg de meest vermogende landadel in Gelderland en Overijssel snel verbleken. Zo was er in Letland (Koerland) een familie Wolff-Stomersee die beschikte over dertig herenboerderijen en landhuizen, met daarbij liefst 290.000 ha grond. De Baltische adel sprak eerst Pools, daarna Russisch, maar onderling altijd Duits. De taal van de plaatselijke bevolking, van hun boeren en personeel, schrijft Brokken, klonk voor de baron en barones als Chinees.

Toen ik de naam Wolff-Stomersee las, had ik – door een tip van

> SLOT STOMERSEE STAMERIENA

een collega bij het Kenniscentrum Landschap – al een vermoeden wat daarna zou volgen: een bezoek aan het voormalige plaatsje Stomersee (nu: Stameriena), waar gedurende het interbellum op het gelijknamige kasteel de Baltische barones Alessandra (Licy) Wolff-Stomersee woonde. Zij was de echtgenote van de nu fameuze Italiaanse schrijver Giuseppe Tomasi di Lampedusa. Deze Siciliaanse prins schreef aan het eind van zijn leven een roman die in 1957, kort na zijn dood, verscheen: *Il Gattopardo* (De tijgerkat). Visconti maakte daarna het boek nog beroemder met zijn gelijknamige film. Alessandra's moeder was een Italiaanse operadiva, haar vader een Baltische baron en haar stiefvader, een oom van Giuseppe, de Italiaanse ambassadeur in Londen. Licy was zeer belezene – de echtgenoten lazen elkaar later voor uit Marcel Prousts *Op zoek naar de verloren tijd* – en was opgeleid als psycho-analyticus. Ze had Freud persoonlijk gesproken. Volgens Brokken kwam Tomasi di Lampedusa bij zijn verblijf op Stomersee op de gedachte om over de ondergang van zijn

eigen Siciliaanse adellijke familie een roman te schrijven – sterker nog, hij zou daar al aan begonnen zijn in de jaren 1930, mede geïnspireerd door romans van de Duitse aristocraat Eduard von Keyserling, die de Baltische adel en hun grote huizen had geportretteerd. Met alle respect voor Brokken lijkt me dat een erg sterk verhaal. Dat de neergang van zowel de Siciliaanse als Koerlandse adel de flegmatieke Siciliaanse prins prikkelde om uiteindelijk zijn adelsroman *De tijgerkat* te schrijven is aannemelijk. Toch kwam de ware prikkel pas op het moment dat zijn Siciliaanse neef, met wie hij innig contact had, midden jaren vijftig pardoes een heuse literaire prijs voor zijn poëzie ontving. Kort daarna begon Tomasi de Lampedusa als een razende Roeland aan zijn roman te schrijven. Vermoedelijk voelde hij dat hij dodelijk ziek was, maar hij schreef maar door. Na een eerste afwijzing door een uitgever deed hij er nog een schep bovenop door nieuwe hoofdstukken toe te voegen. Ook bezocht hij de oude familiehuizen. Niet helemaal duidelijk is of hij het na *De Tijgerkat* gepubliceerde fragment 'Plaatsen uit mijn prille jeugd' al tijdens het schrijven van zijn roman of juist daarvoor had geschreven. Daarin reikt hij de sleutel aan voor het begrijpen van zijn creatieve explosie aan het eind

>PIAZZO FILANGERI DI CUTO

van zijn leven: 'Wanneer men zich in de neergaande periode van het leven bevindt, is het een gebiedende eis zoveel mogelijk van de gevoelens te verzamelen, die ons beroerd hebben. Het zal slechts weinigen gegeven zijn op deze wijze een meesterwerk tot stand te brengen (Rousseau, Stendhal, Proust), maar het moet een ieder mogelijk zijn zodoende iets te bewaren, dat zonder deze kleine inspanning voorgoed verloren zou gaan.' Cruciaal in deze schets zijn Di Lampedusa's herinneringen aan het Huis Lampedusa in Palermo, dat in 1943 nagenoeg volledig werd verwoest door een Amerikaans bombardement. Dat was het droevig lot van 'de beminde Verdwenene': bommen van de overkant van de Atlantische oceaan zochten en vernietigden het – aldus de schrijver die hier eerder als biograaf dan als architectuurhistoricus zijn verdwenen huis weer tot leven wil wekken. Beide boeken – *Baltische zielen* en *De tijgerkat* – zijn meesterwerken. Van harte aanbevolen. ■

> GIUSEPPE TOMASI DI LAMPEDUSA

HUIS TE VLIET

> door **Janneke van Dijk** en **Ben Olde Meierink**

Janneke van Dijk is medewerker van de NKS en lid van de Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen

Ben Olde Meierink is wetenschappelijk medewerker NKS

Dit keer besteedt de Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen aandacht aan de restauratie van Huis te Vliet in het dorpje Lopikerkapel bij IJsselstein.

NIEUW ELAN?

Momenteel verkeert Huis te Vliet, dat sinds 1971 ingeschreven staat in het Monumentenregister van de RCE, in slechte staat. Begin 2010 kreeg het voormalig kasteel een rijkssubsidie. Samen met zeven andere monumenten in de provincie Utrecht ontving het een bedrag van ruim 6,5 miljoen euro. Om de restauratie uit te voeren werd in 2014 de vennootschap onder firma 'Huis te Vliet' opgericht. Deze vennootschap diende in hetzelfde jaar een bouwplan in bij de gemeente Lopik. Het betreft de grondige restauratie van het huis en de splitsing ervan in vijf wooneenheden. Verder omvat het plan de bouw van veertien woningen binnen de buitenste omgrachting. De vennootschap heeft bovendien de eigenaar van het perceel naast Huis te Vliet bereid gevonden zijn agrarische bedrijfsactiviteiten te beëindigen, waardoor op dit perceel vier nieuwe woningen gebouwd kunnen worden. Ook de bedrijfswoning komt opnieuw op de markt als woonruimte. De gemeente en de eigenaar van Huis te Vliet, dat momenteel nog een bedrijfsvergunning heeft, stellen dat de geplande nieuwbouw rondom het kasteel en op het naastgelegen terrein noodzakelijk is 'om de renovatie en het behoud van het monument voor de toekomst exploitabel

te maken'. Al in 1992 waren er plannen om Huis te Vliet te restaureren. Het was in deze periode dat de gemeente rondom het huis de bouwvakken voor nieuwbouwwoningen heeft aangewezen. De plannen en bijbehorende financiering waren echter niet naar tevredenheid van de eigenaar, waardoor de restauratie werd afgeblazen. Dat is nu niet het geval. Op 1 mei 2014 is de restauratie van het huis van start gegaan. De procedure voor de omgevingsontwikkelingen loopt nog, maar lijkt op medewerking te kunnen rekenen van zowel de eigenaren als de gemeente. Het renovatieplan van Huis te Vliet en haar omgeving past in het ruimtelijke beleid van de gemeente Lopik voor de herontwikkeling van Lopikerkapel.

> HUIS TE VLIET OP EEN HISTORISCHE
ANSICHTKAART. ONGEDATEERD,
COLLECTIE NKS

> IN DE STEIGERS. FOTO R. BOSCH VAN DRAKESTEIN

REDDEN WAT ER TE REDDEN VALT?

De Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen ziet de lastige positie waarin de lokale overheid zich bevindt. Enerzijds is er het belang van het restaureren van het vervallen huis. Door de terugtrekkende centrale overheid is de gemeente Lopik verantwoordelijk voor het onderhouden van het rijksmonument. Het verminderen of zelfs stoppen van restauratiesubsidies dwingt lokale overheden andere financieringsbronnen te vinden voor haar restauratieprojecten. Om het gebouw te behouden, moet er dus geld gevonden worden. In dit geval heeft men het gevonden door in te stemmen met de bouw van nieuwe woningen binnen en in de directe omgeving van het monument. Voor Huis te Vliet lijkt dit de enige optie om in ieder geval iets van de historische buitenplaats te redden. Jarenlange verwaarlozing van het huis en verrommeling van de directe omgeving hebben de buitenplaats sterk aangetast. Echter, de nadruk wordt nu geheel gelegd op behouden van het huis. Ondanks de versloffing van de omgeving sinds 1927, toen de buitenplaats werd verkaveld en verkocht, zijn er nog verschillende andere historische elementen uit verschillende perioden van de lange geschiedenis van deze kleine buitenplaats aanwezig, zoals de zichtlijn naar de Lek die dateert uit de zeventiende eeuw, de strokenverkaveling uit de twaalfde eeuw, de bijgebouwen op het voorplein en de agrarische omgeving van het huis. Maar ook de relatie van de buitenplaats met de verdere omgeving is nog duidelijk waarneembaar, zoals het ongeveer 150 meter oostelijk gelegen Lopikerkapel en het riviertje de Enge IJssel. Door de geplande 'verstedelijking' rondom het object zal dit nog bestaande samenspel van de historische omgeving van het Huis nog verder verdwijnen.

NIEUWE INZICHTEN

De huidige restauratie levert interessante nieuwe inzichten op over de bouwgeschiedenis van Huis te Vliet. Hoewel de eerste vermelding van het kasteel pas dateert uit 1375, moet op basis van de gevonden bouwhistorische kenmerken aangenomen worden dat het huis in de dertiende eeuw gebouwd is. Het gebouw bestond in deze periode uit een vierkante toren van bijna 12 x 11 meter, waarvan het onderste deel in het souterrain van het huidige huis bewaard bleef. In de zestiende eeuw (1538) krijgt Huis te Vliet de status van ridderhofstad. Hiermee gepaard ging een fikse verbouwing. De donjon werd uitgebouwd en aangepast tot modern buitenverblijf.

De afgelopen periode zijn de muren van huis ontleisterd en werd duidelijk dat de dertiende-eeuwse woontoren tot op het niveau van het keldergewelf was verdwenen. Een groot deel van het muurwerk van het huidige gebouw, inclusief de traptoren aan de achterzijde, dateert uit de zestiende eeuw. Ook bleek dat het huis, in tegenstelling tot wat algemeen werd aangenomen,

> HET INTERIEUR TIJDENS DE RESTAURATIE 2014.

FOTO R. BOSCH VAN DRAKESTEIN

niet is verwoest door de Fransen tijdens het rampjaar 1672. Het zestiende-eeuwse muurwerk is in dusdanige staat dat van een complete vernieling geen sprake kan zijn geweest. In 1815 werd het huis verkleind door de sloop van het linkerdeel. Vervolgens werd het gebouw in 1856 weer vergroot tot een rechthoekig huis met een fors zadeldak. In 1936 werd Huis te Vliet geveild nadat de laatste bewoner, baron Van Hardenbroek, de buitenplaats in 1927 had verlaten. De koper, de heer Van de Hoef, had een fruitgrosierderij en een conservenfabriekje en Huis te Vliet kreeg een woon- annex bedrijfsbestemming. Van de Hoef liet het negentiende-eeuwse dak zakken nadat hij de tweede verdieping van het huis afgebroken had. Ook haalde hij het bordes met de trap naar de entree op de eerste verdieping weg. Verder bouwde Van de Hoef de orangerie op het terrein om tot twee woningen. Het gebouw staat er nog, maar is onherkenbaar verbouwd.

MUREN EN TOEGANGEN

Het huidige huis te Vliet bevat muurwerk van de dertiende-eeuwse woontoren en van de laat zestiende-eeuwse ridderhofstede. Op het huidige begane grondniveau is nog veel, zo'n 60 procent, van het dertiende-eeuwse metselwerk van de kelder aanwezig. De toren kende mogelijk maar één bouwlaag boven een kelder. Deze was via een muurtrap in de 2,5 meter dikke muur te bereiken. De dikte van de muren en de aanwezigheid van een waterput in de kelder wijst erop dat deze in tijden van oorlog kon worden verdedigd.

De toegang tot het huis bevond zich in het midden van de zeventiende eeuw nog aan de achterzijde. Men moest als het ware om de toren heen om bij de entree te komen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw heeft men de entree verlegd naar de andere kant van het huis, waarmee ook het voorplein verschoof. Aan weerszijden van het voorplein werden de bouwhuizen gebouwd. Het voorplein werd ontsloten door een toegangshek aan het eind van de oprijlaan, waarvan de hekpijlers nog aanwezig zijn; de rechterpijler verkeert in ruïneuze staat, de linkerpijler is recentelijk gerestaureerd. Ook de oprijlaan zuidelijk van het huis, de Notenlaan genaamd, is nog aanwezig. Deze laan is aangelegd als zichtas naar de Lekdijk en dateert waarschijnlijk uit het laatste decennium van de zeventiende eeuw. In deze periode werd er ook een zogenaamd Sterrebos aangelegd in de tuin. Veel van de bomen die in dit stadium van de buitenplaats werden aangeplant, zijn begin twintigste eeuw gerooid, waarna het landgoed werd verkaveld en de tuinen als weiland in gebruik werden genomen.

Het kasteel ligt op 1/3 van een langgerekt perceel en is gebouwd binnen de twaalfde-eeuwse strokenverkaveling. Achter het huis lagen tuinen, met in de tuin het dicht bij het huis een vijver. De

tuinen werden in de achttiende eeuw omgeven door grachten die nu gedempt zijn. Sommige delen van de gracht waren nog aanwezig in de eerste helft van de twintigste eeuw. In 1936, tijdens de veiling, lag er nog een gracht om Huis te Vliet. De huidige sloten aan de achterzijde laten de loop ervan nog zien.

AMBIVALENTIE

Er zijn dus zowel in het huis als in de directe omgeving nog vele historische resten aanwezig. Door de restauratie en het bijbehorende onderzoek is ons inzicht in de geschiedenis van het gebouw, maar vooral in de buitenplaatsbiotoop verdiept. De Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen wil met de casus Huis te Vliet twee ontwikkelingen in de omgang met buitenplaatsen onder de aandacht brengen: enerzijds de gangbare concentratie op de hoofdvorm, waardoor het gebouw weliswaar behouden blijft, maar zeer intensief moet worden geëxploiteerd om voldoende financiën te genereren. Anderzijds vreest de werkgroep dat het ensemble van buitenplaats en biotoop (omgeving), van groot belang voor de waardering en de beleving van het monument, steeds vaker geofferd zal worden in de zoektocht naar economische dragers. Dat gaat lijnrecht in tegen de huidige opvattingen over monumenten: niet het gebouw zelf maar het gebouw in zijn omgeving dient centraal te staan. De werkgroep pleit daarom voor een kritische benadering van herbestemmingsplannen. ■

LITERATUUR

- Ch. Noordam, 'Huis te Vliet', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).
- Bestemmingsplan Lopikerkapel. Via: www.gisnet.nl/ruimtelijkeplannen/lopik/NL.IMRO.0331.02Lopikerkapel-VO01/t_NL.IMRO.0331.02Lopikerkapel-VO01_index.html
- 'Herontwikkeling en restauratie 'Huis te Vliet' te Lopikerkapel', 8 juni 2014. Via: deutrechtsewaarden.allesvan.nl/nieuws/detail/id/228264/Herontwikkeling-en-restauratie-Huis-te-Vliet-te-Lopikerkapel.
- 'Plan Huis te Vliet. Zenderstreeknieuws IJsselstein', 18 juni 2014. Via: www.deweekkrant.nl/artikel/2014/juni/18/plan_huis_te_vliet/
- Persbericht Provincie Utrecht. *Rijkssubsidie voor 8 monumenten in provincie Utrecht*. Nr 7872, 13 januari 2010.

> HUIS TE VLIET IN WELSTAND, DOOR JAN DE BEYER, 1744.
COLLECTIE NKS

NIJENBEEK EN HET PRIVAAT

> door Rob Gruben

Rob Gruben is redactielid van K&B en eigenaar van BAAC bv

Op deze uit omstreeks 1919 daterende ansichtkaart zien we de burcht Nijenbeek aan de IJssel. In het oog springend zijn de privaatkokers tegen de torengevel, en daarover handelt deze bijdrage. Een tijdje geleden namelijk vormde het onderwerp 'privaten' of 'gemakken' bij middeleeuwse kastelen het onderwerp van de Kastelenstudiegroep, de groep van kasteelonderzoekers in Nederland. Uitvoerig werd er over gediscussieerd. Taco Hermans en Jan Kamphuis publiceerden de bevindingen in een Duitse bundel. Wat hebben we zoal kunnen concluderen? Als eerste moet u weten dat het doen van de behoefte in vroeger tijden een sociaal gebeuren was: bij Romeinse kampen waren aan de buitenranden hele batterijen aaneengeschaalde toiletgelegenheden aanwezig. Men zat gezellig naast elkaar zijn behoefte te doen. Schaamte zoals wij die nu kennen was er toen niet. Dat veranderde langzaam in de Middeleeuwen. Toen zat men liever 'op zijn gemak' en ontstonden er met name in kastelen separate gelegenheden om de behoefte te kunnen doen. 'Privaten' werden ze genoemd, men zat er in tegenstelling tot in het verleden redelijk privé. Jan Kamphuis twijfelt trouwens vanwege de krapte van dergelijke privaten aan het praktische gebruik ervan: ze waren te smal 'om je kont te kunnen keren', je schuurde je dure kleding stuk aan de ruwe muren en er was vrijwel nooit een kaarsnis, zodat toiletteren in de nacht een ware uitdaging zal zijn geweest. Misschien dienden ze daarom enkel om de pispot of bedpan te legen. Overigens ontlelen we een spreekwoord aan deze kleine hokjes: omdat de baksteen erg koud was voor de blote billen, maakte men vlak voor de stortopening een houten zitbalk, die wat warmer aanvoelde. En omdat er niet alleen fecaliën, maar ook allerlei kapot huisraad door die koker werd gegooid, snappen we nu waar de uitdrukking 'over de balk gooien' vandaan komt. Fred Vogelzang wees me op de Engelse situatie, waar in privaten kleding werd opgehangen. De uit de koker opstijgende ammoniakgassen doodden het ongedierte. We ontlelen er de naam 'garderobe' aan. De dikte van de kasteelmuur liet het meestal toe de afvoerkoker

van zo'n gemak of privaat in het inwendige van de muur op te nemen. Die situatie treffen we dan ook regelmatig aan. Probleem hierbij was dat aan het uiterlijk van het gebouw niet zichtbaar was dat de betreffende kasteelheer de modernste voorzieningen in zijn onderkomen had, dat zijn woning 'van alle gemakken was voorzien'. Daarom zien we in toenemende mate dat de privaten worden uitgebouwd en via een koker in de slotgracht lozen. Jan Kamphuis suggereert zelfs dat bij kasteel Brederode de uitgebouwde toiletkokers als architectonisch element werden gebruikt. Een ander voordeel van uitgebouwde kokers ten opzichte van in de muur aanwezige stortkanalen, is dat de laatste planmatig met de bouw moesten worden ingecalculiseerd, terwijl uitgebouwde privaten gemakkelijk later konden worden toegevoegd. Dat is waarschijnlijk ook bij Nijenbeek gebeurd. De toren wordt voor het eerst vermeld in 1266, maar stamt mogelijk al uit 1230. De muren uit deze oudste fase laten met hun 1,60 tot 2,00 meter dikte gemakkelijk inwendige afvoerkanaal toe, maar die zijn er voor zover bekend niet. Pas toen de toren in de periode tussen 1361 en 1371 werd uitgebreid ging men tot de aanleg van uitgebouwde privaten over. Opmerkelijk is dat we uit de bronnen weten dat bij Nijenbeek ook ooit als latrines functionerende 'houten nestkastjes' aan het muurwerk waren opgehangen. Zeer bijzonder. Ook het praktisch aspect, dat uitgebouwde kokers het mogelijk maakten een voorlandje of talud tegen de kasteelmuren aan te leggen, moeten we niet onderschatten. Zo'n voorlandje beschermde namelijk het muurwerk op de waterlijn, maar blokkeerde natuurlijk ook een eventueel inwendig latrinekanaal. Tot slot springt in het oog dat belangrijke kastelen en woontorens vrijwel nooit een gemak in het woon- of zaalgedeelte bezaten, al wees Taco Hermans me op de spreekwoordelijke uitzondering: het privaat in de woonkamer van kasteel Duurstede. Aan de buitenzijde moesten de uitgebouwde toiletkokers de status van de bewoners dus benadrukken, maar binnen in de meest representatieve ruimte werd men toch liever niet met dergelijke zaken geconfronteerd... ■

PLATFORM KASTELEN EN BUITENPLAATSEN OPGERICHT

EEN IMPRESSIE VAN DE EERSTE BIJeenKOMST

> door Marjolijn Saan
medewerker NKS

Op 4 december 2014 werd de eerste bijeenkomst gehouden van het Platform Kastelen en Buitenplaatsen. Op de bijeenkomst stonden twee thema's centraal: herbouw van kastelen en de omgang met ruïnes.

De eerste lezing van de middag werd gehouden door Ben Olde Meierink, hoofd wetenschap van de Nederlandse Kastelenstichting. Hij liet zien hoe in het verleden is omgegaan met herbouw van kastelen.

Een bekend voorbeeld van herbouw in het verleden is kasteel De Haar in Haarzuilens. Eind negentiende eeuw was dit gedeeltelijk ingestort en was het dak verdwenen. In opdracht van baron Etienne van Zuylen van Nijeveld hebben architect Pierre Cuypers en zijn zoon Joseph het kasteel gerestaureerd met het doel 'het middeleeuwse beeld' weer op te roepen. Wat honderd jaar eerder was verdwenen, werd weer opgebouwd, en bepaalde gedeeltes werden zelfs nieuw aangevuld. Daarbij werd al het middeleeuwse muurwerk behouden, en de nieuwe aanvullingen werden opgetrokken in een duidelijk herkenbare andere baksteensoort.

Sommige ruïnes zijn van recentere datum: in de Tweede Wereldoorlog zijn verschillende kastelen door oorlogsgeweld verwoest. Een voorbeeld is kasteel Doornenburg. Dit was vlak voor de oorlog teruggerestaureerd naar de middeleeuwse toestand. Eigenaar Jan van Heek heeft het kasteel na de oorlog dus voor een tweede keer moeten restaureren.

Een terugkerend thema bij herbouw van kastelen in het verleden was dat wat er nog stond, behouden werd, en dat daarop werd voortgebouwd. Op deze manier werd de continuïteit van de familie en van het kasteel benadrukt.

Ook heden ten dage worden er kastelen herbouwd. In de tweede lezing van de middag liet Edwin Meyer Viol van DMV Architecten

zien hoe de herbouw van de Keverberg in Kessel wordt aangepakt. De Keverberg is ook een ruïne die ontstaan is in de Tweede Wereldoorlog. De restanten van het kasteel waren voor omwonenden een pijnlijke herinnering aan die tijd. Door de lokale bevolking is toen het initiatief genomen om de Keverberg te herbouwen en het kasteel weer een functie te geven.

Bij het maken van plannen voor een herbouw moet er altijd een keuze worden gemaakt: welke vorm moet het kasteel krijgen als het eenmaal herbouwd is? Moet het teruggerestaureerd worden naar een eerdere toestand, of moet het een nieuwe vorm krijgen? Bij de Keverberg in Kessel is voor dit laatste gekozen. DMV Architecten heeft een plan gemaakt waarbij de ruïne in zijn geheel behouden zal blijven, inclusief alle eerdere restauraties en reconstructies. Er zal binnen de ruïne een zalencentrum verrijzen dat wordt opgetrokken in staal, glas en beton. Deze constructie wordt op zo'n manier gebouwd dat het bestaande muurwerk van de ruïne nergens geraakt wordt. Reversibel heet dat in vaktermen. De kap van dit zalencentrum zal hoog boven de ruïne uitsteken, waardoor visueel het beeld van het ongeschonden kasteel wordt opgeroepen. Op deze manier wordt het kasteel, met respect voor het verleden, weer herkenbaar en bruikbaar gemaakt.

Het tweede thema van de bijeenkomst was 'omgang met ruïnes'. Bij de Nederlandse Kastelenstichting hebben meerdere studenten onderzoek gedaan naar de verschillende aspecten van de huidige belangstelling voor ruïnes. In de derde lezing van de

> DE RUÏNE VAN TEYLINGEN UIT DE LUCHT, 1952. FOTO KLM AEROCARTO

bijeenkomst gaf Fred Vogelzang, wetenschappelijk medewerker van de Nederlandse Kastelenstichting, een overzicht van hun bevindingen.

De huidige omgang met ruïnes is het resultaat van een ontwikkeling die in de negentiende eeuw inzette. In die tijd ontstond het idee van de mens als burger. Om een betrokken burger te zijn, was historische en geografische kennis van en betrokkenheid bij de natie nodig. Deze historische belangstelling was in eerste instantie sterk protestants georiënteerd (met als belangrijkste historische periodes de tijd van de Bataven en de Opstand), maar eind negentiende eeuw kwam er meer interesse voor de 'katholieke' middeleeuwen. Kastelen en hun ruïnes kregen een andere betekenis: van 'in de weg staande steenhopen' werden zij tot 'lieu de mémoires', plaatsen waar het gezamenlijk verleden tastbaar werd.

De doelstellingen van dit Platform zijn de volgende: 'Het Platform Kastelen en Buitenplaatsen is een forum voor mensen die op uiteenlopende wijze betrokken zijn bij het beheer en behoud van kastelen en buitenplaatsen in Nederland en hun historische omgeving.

Het forum is de plek waar informatie, kennis, expertise, vaardigheden en ervaringen worden uitgewisseld, waar vakinhoudelijke discussies worden gevoerd, waar betrokkenen reflecteren op hun werkpraktijk en waar verbanden worden gelegd tussen de verschillende invalshoeken en werkgebieden.

Het forum spant zich in om onze concrete omgang met kastelen en buitenplaatsen te verankeren in een zo breed mogelijke kennis en ervaring. Op deze basis tracht zij op een onderbouwde en verantwoordelijke manier meer maatschappelijk draagvlak voor het behoud van dit erfgoed te kweken.'

Ook nu nog staan ruïnes in de belangstelling als 'plaatsen met een verhaal'. Als zodanig maken ze deel uit van de lokale identiteit. Uit de onderzoeken van de studenten is echter naar voren gekomen dat voor bezoekers van ruïnes een ander aspect nog belangrijker is, namelijk de esthetische waarde, dus de ruïne als mooie, sfeervolle plek, inclusief het soms verwoestende groen. Historische verhalen zijn een aardige aanvulling, maar beleving is

het belangrijkste. Die mag niet door moderne storende elementen worden aangetast. Bovendien dient een ruïne in een groene omgeving te liggen.

Ook in de dagelijkse praktijk van onderhoud en restauratie van ruïnes wordt rekening gehouden met het verlangen van de bezoeker naar een ruïne als groene, sfeervolle plek. In zijn lezing over onderhoud en restauratie van de ruïnes van Teylingen en Brederode ging Jan Kamphuis van het Rijksvastgoedbedrijf in op de problemen die zich zoal voordoen bij het onderhoud van een ruïne en welke oplossingen daarvoor zijn gevonden.

Bij het onderhoud van ruïnes wordt ernaar gestreefd de authenticiteit van de bouwmaterie en de beleevingswaarde van het complex te behouden, terwijl de veiligheid van de bezoeker wordt gewaarborgd. Het is soms moeilijk om op een verantwoorde manier invulling te geven aan deze, soms tegenstrijdige, doelstellingen. Een voorbeeld hiervan is de ruïne van Teylingen. In het verleden zijn daar betonplaten gebruikt ter afdekking van de buitenmuren om de vochtabsorptie tegen te gaan. Door de naden tussen betonplaat en muurwerk is echter toch regenwater binnengedrongen en daardoor zijn de bovenste twee meter van de ruïne kapotgevroren. Er is lang over nagedacht wat hier moest gebeuren. Opties waren het herstellen van het muurwerk, het aanbrengen van één kap over de hele breedte van het gebouw, of meerdere kappen alleen boven de muren. Het gaat hier om een fundamentele discussie: keuze voor herstel van het muurwerk behoudt het authentieke 'beeld' van de ruïne, maar betekent verlies van wetenschappelijke informatie over het oorspronkelijke muurwerk. Een kap tast het beeld sterk aan, maar behoudt het oorspronkelijke muurwerk. Wat is belangrijker? Die vraag is nog steeds niet beantwoord.

Uit alle lezingen van de middag kwam naar voren dat er bij de omgang met een ruïne steeds weer een afweging gemaakt moet worden tussen verschillende belangen. Hoe kan het behoud van het authentieke bouwwerk samengaan met het verzekeren van de bruikbaarheid, veiligheid en aantrekkelijkheid van het complex? In volgende Platformbijeenkomsten zullen deze aspecten ongetwijfeld weer aan bod komen.

De volgende bijeenkomst van het Platform Kastelen en Buitenplaatsen zal plaatsvinden op 5 juni 2015.

Aanmelden bij dr. ir. D.B.M. (Taco) Hermans, specialist kastelen bij de RCE, via T.Hermans@cultureelerfgoed.nl. ■

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK HUIS RIJSWIJK

OVER DE UITVOERING VAN HET ONDERZOEK EN DE BELANGRIJKSTE CONCLUSIES

> door Daan Wennips

Student post HBO

Aan het huidige Huis Rijswijk is niet te zien dat het gebouw ooit een onderdeel was van een groter kasteelcomplex. Bij nadere beschouwing verraden enkele subtiele bouwsporen in de gevel dat het gebouw er ooit anders uit heeft gezien. Maar Huis Rijswijk geeft zijn geheimen niet eenvoudig prijs. De studenten van de post HBO opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg gingen de uitdaging aan om de bouwhistorie van het gebouw te ontrafelen.

HUIS RIJSWIJK

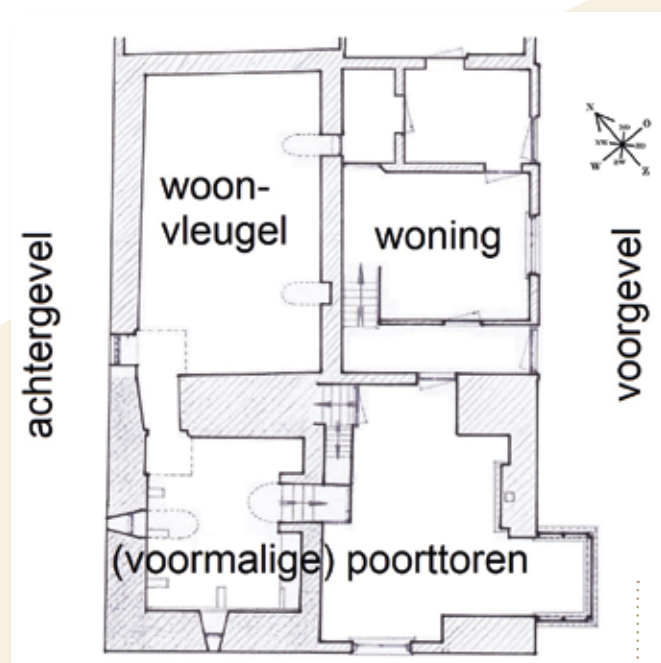
Huis Rijswijk, ook wel als 'havezate Rijswijk' aangeduid, ligt ten zuiden van het dorp Groessen, tussen Duiven en Zevenaar. Het nabij de Rijn gelegen huis wordt voor het eerst genoemd in een dijkbrief uit 1328. Enkele jaren geleden is de spoorbaan van de Betuweroute net naast het gebouw aangelegd. Recent is het gebouw veel in de aandacht gekomen omdat dit rijksmonument mogelijk zou moeten wijken voor het doortrekken van de A15. Op een mooie nazomerdag in september 2014 verzamelde een groep student-onderzoekers zich bij Huis Rijswijk voor de aftrap van de opdracht. Tijdens deze eerste velddag hebben we het gebouw van binnen en van buiten kunnen onderzoeken. Gewapend met tekeningen, duimstok, rolmaat, zaklamp en fototoestel trokken we in groepjes door het gebouw om een eerste indruk te krijgen. Er werden volop foto's gemaakt, tekeningen gecontroleerd en bouwsporen ingemeten. Hier en daar werden eerste – voorzichtige – theorieën geformuleerd. Al snel bleek het gebouw veel details te bevatten die aanwijzingen zouden kunnen geven over de bouwhistorie. Na deze eerste – intensieve – velddag keerden we huiswaarts met meer vragen dan antwoorden. Aan ons de taak om in de komende weken de antwoorden te formuleren. Dit moest uitmonden in een individueel geschreven bouwhistorisch en waardestellend rapport. Naarmate de weken verstreken werden er veel uiteenlopende interpretaties en theorieën onder de studenten gehoord. Dit leidde tijdens pauzes

van de wekelijkse lessen tot interessante discussies waarmee we elkaar op nieuwe gedachten brachten.

Tijdens de tweede velddag in november beschikten we inmiddels over meer kennis waarmee we gericht te werk konden gaan. De baksteenformaten van de zijgevel opnemen, de telmerken in de kap vergelijken en ook een goede foto maken van de plafondbalken. De vele vragen die bij ons opkwamen konden zeker niet allemaal beantwoord worden, maar iedereen heeft toch een bouwfasering op hoofdlijnen kunnen schetsen.

ONDERZOEKSBEPERKINGEN

Gedurende het onderzoek hebben we ook kennis gemaakt met een andere realiteit van de onderzoekspraktijk: een aantal (soms onvermijdelijke) beperkingen. Een eerste beperking vormt het beschikbare bronnenmateriaal. Niet iedere verbouwing laat duidelijk te lezen bouwsporen achter. Soms zijn de bouwsporen verborgen achter latere afwerkingen, zoals pleisterlagen. Bij gebrek aan (onderzocht) referentiemateriaal is het ook niet altijd mogelijk een exacte datering van een onderdeel te geven. In dat geval wordt een relatieve datering gegeven, waarbij slechts vermeld wordt of een onderdeel vóór of ná een andere bouw-fase aangebracht moet zijn. Vanuit de opleiding werd, in het verlengde van de leerdoelen, aangedrongen om met name het gebouw zelf als bron te gebruiken. De nadruk lag daarmee niet

> AFB 1: PLATTEGROND BEGANE GROND HUIS RIJSWIJK

> AFB 2: BOVEN: LYMERS AMTS CARTEN 1733-1734

> AFB 3: ONDER: BYLANSE TIENDE 1802

> AFB 4: HUIS RIJSWIJK. FOTO: AUTEUR

op het uitvoeren van uitgebreid (en vaak tijdrovend) archief- en literatuuronderzoek. Van het digitaal beschikbare archiefmateriaal, zoals oude kaarten, hebben we wel gebruik gemaakt. Om het onderzoek behapbaar te houden, is er voor gekozen om slechts een gedeelte van de bebouwing te onderzoeken. De consequentie hiervan is dat het overige kasteelterrein onderbelicht is gebleven. Gezien de tijdsbeperking een logische keuze, maar deze moet wel nadrukkelijk in het achterhoofd worden gehouden. De beperkte tijd (de deadline staat immers vast) en de beperkte omvang van het rapport dwongen ons om dicht bij de gestelde opdracht te blijven. Hierdoor konden we niet uitweiden over bijvoorbeeld eigendoms- en bewonersgeschiedenis. Bondig, volledig en doelgericht was de opdracht.

Vervolgens diende het bouwhistorische verhaal als onderlegger voor een onderbouwde cultuurhistorische waardestelling. Bij de cultuurhistorische waardestelling worden de afzonderlijke onderdelen van het gebouw indifferent, positief of hoog gewaardeerd. Dit is voor bijvoorbeeld planmakers een nuttig instrument om tot een verantwoorde beslissing te komen. Een waardestelling kan echter soms nogal droog overkomen. Ik zal hierna met name de bouwhistorische conclusies toelichten en slechts in algemene zin ingaan op de waardestelling.

HET BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Het onderzochte deel van het gebouw bestaat uit drie gedeelten: een voormalige poorttoren, een restant van een woonvleugel en een woning (zie afb. 4). De poorttoren, met muren van ruim een meter dik, vormt samen met de woonvleugel een L-vormig gebouw, gedekt door een schilddak. In de binnenhoek van de L-vorm staat een woning met een zadeldak. Tegen de kopse muren van de woonvleugel en de woning staat een schuur die de grens van ons onderzoeksgebied vormt. Het zuidwestelijke deel van het gebouw, de voormalige poorttoren, is als oudste deel

aangemerkt. Deze eerste bouwphase (aangeduid als 'bouwphase 0') bleek niet exact te dateren. De toegepaste bouwmaterialen geven hier te weinig specifieke aanwijzingen voor. Verder zijn er (nog) geen natuurwetenschappelijke methoden zoals jaarringenonderzoek naar het gebruikte hout uitgevoerd. Mits de balken gelijktijdig met de muren gebouwd zijn, kan dit zogenaamde dendrochronologische onderzoek meer zekerheid verschaffen over de jaren waarin de toren gebouwd is. Het bepalen van de bouwperiode van de toren is tot dusver zo lastig, dat ervoor is gekozen om slechts een relatieve ouderdom aan te geven. De poorttoren is in ieder geval eerder tot stand gekomen dan de woonvleugel, die er eind zestiende eeuw tegenaan gebouwd is.

Maar is de poorttoren in één bouwphase opgetrokken, of is zij het gevolg van twee bouwfasen? De kleurverschillen van de bakstenen in de zijgevel geven hierop een antwoord. Over de volle breedte van de gevel (met uitzondering van de later dichtgezette poortdoorgang) lopen horizontale baksteenlagen van enkele meters hoog. Elke laag onderscheidt zich van de andere door een subtiel kleurverschil. De kleurverschillen zijn waarschijnlijk het gevolg van de toepassing van een andere baksteenpartij. Omdat deze lagen over de gehele zijgevel doorlopen, kan geconcludeerd worden dat het gehele zuidoostelijke gedeelte in één bouwphase is opgetrokken.

In de achtergevel eindigen de lagen op de plek waar de woonvleugel begint. Hieruit kan geconcludeerd worden dat, ondanks het ontbreken van een duidelijke bouwnaad in de achtergevel, de poorttoren en de woonvleugel in twee verschillende bouwfasen tot stand zijn gekomen.

Een tweede argument om aan te nemen dat de poorttoren en de woonvleugel in verschillende bouwfasen gebouwd zijn, is het verschil in muurdiktes. Een goede plattegrond brengt het dikteverschil duidelijk aan het licht (zie afb. 1). De poorttoren heeft

> AFB. 5: ZWARE BOOG VOOR MUUROPENING EERSTE VERDIEPING
FOTO: AUTEUR

muren van ruim een meter dik, de woonvleugel heeft aanzienlijk dunnere muren. De dikke muren geven een aanwijzing voor het oorspronkelijk verdedigbare karakter van de poorttoren. Ook de kelderramen in dit deel van het gebouw doen denken aan kijk- of schietgaten. De functie van het gebouw wordt duidelijk als we de verdunning van de muur nader beschouwen. Ter plaatse van de dunne muur zat ooit de poortopening, die later is dichtgezet. In de zijgevel zijn de bouwnaden van de opening nog goed waar te nemen. Zelfs de natuurstenen blokken die de voet van de poortdoorgang vormden, zijn achter het gepleisterde trasraam (plint) nog te herkennen.

Op de eerste verdieping bevindt zich de zware boog die de muuropening constructief mogelijk maakte (zie afb. 5), als een stille getuige van de vroegere doorgang. Op de kaart uit 1733-1734 (afb. 2) wordt duidelijk dat de poorttoren op de hoek van het omgrachte terrein stond. Dit geeft aanleiding om te denken dat de poorttoren slechts een eerste verdediging was voor een (grotere) hoofdburcht, centraler op het terrein. Archeologisch onderzoek zou hier wellicht in de toekomst uitsluitsel over kunnen geven. De tekening van Jan de Beyer uit 1742 (afb. 8) geeft een indruk van de omvang van de poorttoren, die met de voet in de gracht staat.

DE TWEEDE BOUWFASE

De tweede bouwphase is de aanbouw van de woonvleugel. Een eerste – globale – aanwijzing voor een datering geven de sleutelstukken. Deze stukken hout, onder de uiteinden van de draagbalken in de muuroplegging, zijn soms met houtsnijwerk gedecoreerd en daardoor modegevoelig. Door de modegevoeligheid van de decoraties is op basis van stilistische kenmerken een globale en voorzichtige datering mogelijk. De sleutelstukken op de eerste verdieping van de woonvleugel zijn alle in dezelfde decoraties vorm gegeven: een zaagtandmotief en een beëindiging met een zogenaamd ojiefprofiel (zie afb.6). Een vergelijking met andere sleutelstukken geeft een globale datering van het hout ergens tussen het midden van de zestiende eeuw en begin zeventiende eeuw.

Voor een exactere datering van de woonvleugel is gebruik gemaakt van literatuur. Daaruit komt het volgende naar voren. Frans Spieringh kwam eind zestiende eeuw via het huwelijk met Maria Coenen in het bezit van Huis Rijswijk. Frans Spieringh en zijn broer Goossen Spiering worden gezien als de opdrachtgevers voor de bouw van de woonvleugel eind zestiende eeuw.

> AFB. 6: SLEUTELSTUK MET OJIEFPROFIEL FOTO: AUTEUR

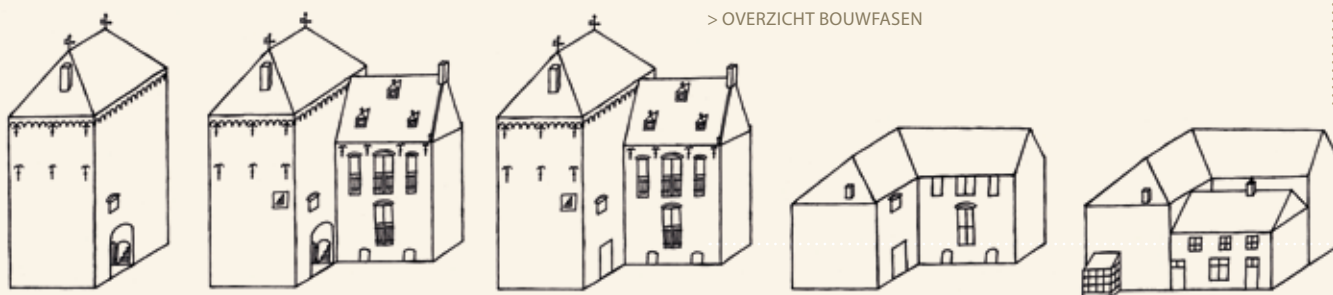
Het bezit van het huis verschaftte de bewoners toegang tot de Kleefse Ridderschap, die op haar beurt weer toegang gaf tot een politieke carrière. Deze zogenaamde havezate-status geeft een verklaring voor de langdurige bewoning en/of bezit door vooraanstaande families.

Gezien de plaatsing van de woonvleugel net achter de poortdoorgang kan er vanuit gegaan worden dat de doorgang bij de bouw van de woonvleugel nog in gebruik was. De dichtzetting van de poort heeft waarschijnlijk pas ná eind zestiende eeuw (bouw woonvleugel) en vóór 1734 plaatsgevonden. Op de kaart van 1734 is te zien dat de toegang tot het omgrachte terrein via een naast de poorttoren gelegen pad verloopt, waarmee we er vanuit mogen gaan dat de oude poorttoegang op dat moment in onbruik is. Uitbreiding van woonruimte is waarschijnlijk het motief voor de dichtzetting van de poort geweest.

RIJSWIJK ALS BOERDERIJ

Vanaf 1730 is het huis verpacht als boerderij. Op de tekening van Jan de Beyer uit 1742 blijkt de agrarische functie van het kasteelterrein uit de hooiberg rechts van het hoofdgebouw. Rond 1800 wordt de gracht rondom de gebouwen gedempt. Vergelijk de Lymers amts carten (afb. 2) met de Bylandse Tiende kaart (afb. 3). In de tweede helft van de negentiende eeuw verliest huis Rijswijk definitief zijn kasteelachtige uitstraling. Het L-vormige gebouw wordt afgeknot en de kap wordt verlaagd. Waarschijnlijk om bouw materiaal te kunnen hergebruiken. Vroeger was arbeid namelijk relatief goedkoop en bouw materiaal relatief duur. In met name de kap is deze bouwphase goed af te lezen. De inkepingen in de daksporen, waarin ooit haanhouten (horizontale balken tussen de sporen) zaten, zijn nu omlaag gericht in plaats van horizontaal. Hierdoor is de oude, steilere, kaphelling eenvoudig te reconstrueren. De draadnagels waarmee de gebinten opnieuw zijn verbonden geven een datering van deze bouwphase in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het geschilderde jaartal 1879 op een van de kapbalken zou het exacte jaar kunnen zijn waarop deze bouwphase heeft plaatsgevonden. Waarschijnlijk is in deze bouwphase ook een aantal vloeren en vloerconstructies gewijzigd, mogelijk met gebruikmaking van ouder (hergebruikt) hout. De woning is eind negentiende of begin twintigste eeuw in de binnenhoek van de L-vorm gebouwd. De strakke, machinaal gevormde, bakstenen waarmee de muren opgetrokken zijn geven aanleiding voor deze datering. Nog recenter is de aanbouw van een serre in de voorgevel.

> OVERZICHT BOUWFASEN

CULTUURHISTORISCHE WAARDERING

Ondanks de negentiende-eeuwse ingrepen die het kasteelachtige uiterlijk van het gebouw en kasteelterrein behoorlijk hebben aangetast, is het resterende gebouw goed bewaard gebleven. De poorttoren en de woonvleugel zijn cultuurhistorisch de meest waardevolle onderdelen, omdat het authentieke getuigenissen zijn van hun vroegere verdedigbare en representatieve functies. Huis Rijswijk is een goed bewaard en bijzonder overblijfsel van ons verleden dat het waard is om gekoesterd te worden. ■

LITERATUUR

- F. Eliens, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Rijswijk 1984)
- J. Harenberg, *De kastelen van de Graafschap en Liemers* (Zutphen 1969)
- J. Vredenberg e.a. red., *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013)
- D. Wennips, 'Bouwhistorische verkenning Huis Rijswijk', ongepubliceerde scriptie post HBO-opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg (Utrecht 2015)

> AFB. 7: TEKENING JAN DE BEYER, 1742,
HUIS RIJSWIJK VANUIT HET ZUIDOOSTERN

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

R. van Immerseel en N. Wijsbek (eindred.), 'Eene Aangename en Welgelegene Buitenplaats, genaamd Duino'. De geschiedenis van de hofstede Duno te Oostkapelle, Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland 2012, ISBN 978-94-6169-489-8

Van de historische Zeeuwse buitenplaats Duno, een verbastering van de naam Duinhoven, is niet zo heel veel meer over. Zoals zoveel buitenplaatsen is de Duno aan het begin van de negentiende eeuw opgekocht door een sloper, die het bouw materiaal verkocht. In het landschap is nog de gracht herkenbaar en het toegangshek uit de achttiende eeuw. Op de locatie staat nu agrarische bebouwing van na die tijd.

De geschiedenis van deze buitenplaats is onderwerp van het Jaarboek 2012 van de Kastelenstichting Holland en Zeeland. Fundament was een aantal eindrapportages van archeologische onderzoeken. Zoals vaker dringen zulke rapporten niet door tot het grote publiek. Bovendien werd door enkele historici aanvullend onderzoek gedaan naar de bewoners en de tuin- en parkgeschiedenis. Die verschillende aspecten van het verleden van deze plek zijn in zes artikelen in dit jaarboek bijeengebracht.

Een booronderzoek laat zien dat in een hoek van het omgrachte terrein verschillende sporen lijken te wijzen op oude bebouwing. Dat zou de plek kunnen zijn waar het dertiende-eeuwse Duinhoven heeft gestaan. Het was toen een uithof van de abdij van Middelburg, maar hoe die uithof er uit heeft gezien is onbekend. In het boek wordt een paar maal gerefereerd aan het feit dat enkele hoge heren een nacht doorbrachten op de Duno, wat wordt aangehaald als bewijs dat het om meer moet gaan dan een eenvoudige boerderij. Dat is heel goed mogelijk, maar het feit dat het maar om een incidenteel bezoek gaat, kan evenzeer wijzen op een toevallige gebeurtenis. Misschien werden de heren overvallen door noodweer en schuilden ze onder het eerste het beste dak dat ze tegenkwamen. En juist de bijzonderheid van die gebeurtenis heeft er voor gezorgd dat het in de bronnen terecht kwam. Hoe dan ook, de kerkelijke bezittingen kwamen in de zestiende eeuw in handen van particulieren, waaronder deze uithof. Die werd vervolgens als buitenplaats ingericht. De eerste eigenaren waren watergeuzen, die hiermee ook sociaal voet aan wal kregen. Vroegmoderne landkaarten laten binnen de omgrachting enkele gebouwen zien. Er zijn nauwelijks betrouwbare tekeningen van de opstallen. Wat we wel weten is dat het complex over een opvallend poortgebouw beschikte. Deze buitenplaats gaat ten onder aan de economische crisis van de Franse tijd. De auteurs hebben vele verschillende informatiebronnen bijeengebracht: het is daarom frustrerend dat er toch nog geen duidelijk beeld van de geschiedenis van deze buitenplaats te schetsen valt.

T. Domenie-Verdenius, Lemferdinge. Schakel in de tijd (Eelde 2013), ISBN 9789081686907

Lemferdinge ligt bij Eelde, nabij Paterswolde in Noord-Drenthe. In 1447 wordt het goed Lemferdinge voor het eerst genoemd en wel in een huwelijksakte van een Steven ter Borch. De naam van het goed is waarschijnlijk afgeleid van een persoon, Lemfart, maar

wie dat was is helaas in de mist van de geschiedenis verdwenen. Er bestaan wel middeleeuwen met die naam in Drenthe, maar er is geen connectie te leggen met de plek bij Paterswolde. Hoe de hof Lemferdinge er uit zag, weten we pas uit een bron in de zeventiende eeuw, toen het werd omschreven als bovenhuis, een zaalgebouw. De auteur richt zich vooral op de bronnen die betrekking hebben op de families die een relatie hebben met Lemferdinge. Zo gaat ze uitgebreid in op de Ter Borchs, een familie die zowel in het zuiden als het noorden van Drenthe gegoed was en actief was in dienst van de bisschop. Regelmatig is de familie betrokken bij de strijd met de Groningers en later bij de strijd tegen de Bourgondische hertogen. Ook tijdens de Opstand kregen de toenmalige bewoners van Lemferdinge te maken met oorlogshandelingen. In de zeventiende eeuw probeert eigenaar Joost van Welvelde via de hofstede een plek in de ridderschap te veroveren, maar dat lukt hem niet. Daarna lijkt het huis te lijden onder achterstallig onderhoud en dreigt er ondergang. In het begin van de achttiende eeuw echter wordt er een modern buitenhuis gebouwd door de Groningse regentenfamilie Nijssingh, die ook hoge functies in Drenthe bekleedt. De Nijssinghs kunnen echter de financiële last van een buitenplaats niet dragen en verkopen hun Eeldese bezit aan baron Frederik Otto van Dörnberg Heiden. Hij is ook eigenaar van de havezathe Ter Borch en dat veroorzaakt enige verwarring, omdat die naam ook voor Lemferdinge wordt gebruikt. In de Franse tijd kent Lemferdinge de interessantste bewoner, de uit België afkomstige Jean Baptiste Dumonceau. Deze 'eenvoudige' jongen weet in Franse dienst onder Napoleon tot generaal op te klimmen en maakt een groot aantal beroemde veldslagen mee. Hij krijgt in 1795 de taak de orde te bewaren in Noord-Nederland. In zijn standplaats Groningen loopt hij een plaatselijke schone tegen het lijf, hetgeen resulteert in een huwelijk. Het nieuwbakken echtpaar koopt Lemferdinge als buitenverblijf. Dumonceau heeft grote plannen met zijn bezit en laat onder meer uitgebreide tuinen ontwerpen, die deels worden aangelegd. Dumonceau kan als generaal beschikken over goedkope arbeidskrachten: zijn soldaten. Hij is ook de man die betrokken is bij de aanleg van de aardhoop die wij kennen als de piramide van Austerlitz. Dumonceau is geliefd in het noorden, maar valt uit de gratie bij Napoleon. Dat leidt onder overplaatsing en een flinke achteruitgang van zijn inkomen. Dit noopt hem tot verkoop van Lemferdinge. Grote delen van het grondbezit gaan over in andere handen en het huis wordt, net als de Duno, verkocht aan een sloper. Wel wordt later een van de bijgebouwen verbouwd tot nieuw buitenhuis en dat staat er nog steeds, al heeft het de afgelopen eeuw verschillende bestemmingen gekend. Het is het oudste huis in Paterswolde.

Marc Lindeijer SJ, *Tussen kasteel en kerk. De katholieke Gelders adel 1765-1827* (Aalten 2014), ISBN 978-94-91634-17-8

Harmut Hofrichter (red.), *Burg und Kirche. Herrschaftsbau im Spannungsfeld zwischen Politik und Religion* (Braubach 2013), ISBN 978-3-927558-36-6

De katholieke adel van Gelderland is al eerder beschreven en wel vooral, zo stelt de auteur van dit nieuwe werk, door hagiografische pastoors, die hun adellijke broodheren een zeer positieve rol in het gemeenschapsleven toedichtten. Ondanks deze kritische noot komt Lindeijer tot een vergelijkbare conclusie. Hij stelt dat het adelsethos oorzaak was dat de katholieke bovenlaag in Gelderland zich opstelde als de beschermer en weldoener van de lokale katholieke gemeenschap, al was op hun persoonlijk leven vanuit de kerkelijke leer soms wel wat aan te merken.

Deze conclusie bevreedt enigszins. Weliswaar stichtten de lokale adellijke families die Lindeijer bestudeert – over het algemeen de familie Van der Heyden en vele aanverwante geslachten – regelmatig kerken en kapellen en dragen ze af en toe bij aan de armfondsen, minstens even vaak laten ze dat na. In het boek staan vele voorbeelden waaruit blijkt dat de lokale armen weinig te verwachten hebben van de heren en dames op het kasteel en dat de kerkelijke kas vooral gevuld wordt door de wekelijks collectes. Bij erfenissen gaat er weliswaar regelmatig een aardig bedrag richting pastoor, maar daar zit altijd een religieuze verplichting aan vast en het komt alleen de zielenherder zelf ten goede. Ook bij de bouw van de diverse schuilkerken, voor zover die processen gedetailleerd zijn uitgewerkt – Lindeijer kampt regelmatig met schaarse bronnen – blijkt dat vooral ter meerdere ere en glorie van de kasteelheer te geschieden. De schenker verzorgt voor zijn familie een luxe kerkbank of zelfs een eigen ruimte binnen de kerk, waarbij niet wordt nagelaten om daarbij de soms schaarse kerkraden te monopoliseren. De pastoor is vaak volkomen afhankelijk van zijn broodheer en de relatie tussen kerk en kasteel krijgt daardoor soms feodale trekjes.

Dat adelsethos – bij de Van der Heydens van recente datum, want ondanks hun gefingeerde stambomen is hun adeldom niet veel eerder aanwijsbaar dan de zestiende of zeventiende eeuw – lijkt er vooral op gericht stand te bewaren door goede huwelijken met een stevige economische basis. Een goede erfenis is daarbij belangrijker dan adellijke kwartieren. In tegenstelling tot wat Lindeijer in de conclusie aangeeft, dat bij een huwelijk vooral werd gelet op een onberispelijke stamboom, blijkt toch regelmatig een flinke bruidsschat minstens zo aantrekkelijk. Wel is religie doorslaggevend bij de keuze van een huwelijkspartner. Omdat er in de directe omgeving van de stamhuizen van de Van der Heydens en verwanten soms te weinig huwbare kandidaten gevonden kunnen worden, wordt met name naar het zuiden van Gelderland en over de grens richting het oosten naar partners gezocht. Hoewel telgen wel in Brabant op kostschool gaan, worden daar geen huwelijksbanden aangeknoopt.

Het boek is vooral een uitgebreide familiegeschiedenis, waarbij de bronnen de auteur beperken tot met name informatie over huwelijken, testamenten, onroerend goed en openbare functies. Over de innerlijke geloofsbeleving is weinig gevonden. Die moet vooral uit de daden blijken, maar de motieven voor die handelingen zijn daarmee niet helder: een kerkstichting kan wijzen op

een vrome inborst maar evenzeer op een bevestiging van de maatschappelijke rol. Dat onderzoek staat nog open. Beschrijft Lindeijer onder meer de bouw van kerken door kasteelheren, de Duitse bundel *Burg und Kirche* doet precies het tegenovergestelde: de bouw en het bezit van kastelen door de kerk. De ondertitel laat al zien dat kasteelbezit voor kerkelijke instellingen en hoogwaardigheidsbekleders uit dezelfde motieven voortkwam als dat van wereldlijke heersers. Het beheren van bezittingen, het beschermen van mensen en de uitdrukking van 'Herrschaft'. De 26 artikelen in deze uitgave, die voortkwam uit een congres over dit thema van 2011, hebben grotendeels betrekking op de middeleeuwen. Nu is die periode voor Duitse kasteeldeskundigen langer dan voor de Nederlandse. Begint hier de bouw van kastelen pas goed op gang te komen in de twaalfde eeuw, voor het Duitse taalgebied kan al vanaf de Merovingische tijd (750-900) van kastelenbouw gesproken worden. De uitbreiding van het machtsgebied van de Duitse koningen en keizers ging gepaard met de uitbreiding van het christendom en daarmee van de macht van de kerk. Bisschoppen en abten namen regelmatig kastelen over van wereldlijke heren om hun nieuw verworven bezit te kunnen verdedigen en later beheren. Daarbij kwamen, zoals diverse bijdragen laten zien, soms kerkelijke instellingen met elkaar in botsing. Andere bijdragen concentreren zich op bisschoppelijke paleizen, die soms versterkt waren, op het territorium dat tot een bepaalde kerkelijke burcht behoorde, het ontstaan van nederzettingen rondom dergelijke burchten en het spanningsveld tussen symbolische en militaire waarden van versterkingen. Niet alle opstellen betreffen Duitsland. Het laatste artikel gaat in op de rol van de Quedlinburg, waar de middeleeuwse heerser Heinrich I mee verbonden is, in de SS-Ahnenkultus. Deze Heinrich, die de bijnaam 'de leeuw' had gekregen, werd door de SS gezien als een van de grondleggers van het Arische ras en de zoektocht naar zijn gebeente was dan ook een soort heilige plicht. De vondst daarvan was politiek zo belangrijk, dat wetenschappelijke twijfel werd onderdrukt en Himmler al snel kon mededelen dat de Leeuw inderdaad in de crypte van de kerk bij de Quedlinburg was aangetroffen. Het werd daarmee onvermijdelijk dat kasteel en kerk tot nationaal erfgoed werden verklaard.

De bundel kent vele interessante bijdragen, maar de Duitse traditie getrouw doet zij geen enkele concessie aan de lezer. Twee koloms dichtbedrukte pagina's met zinnen die een lengte van meer dan 50 woorden niet schuwen, uitgebreide en vaak ingewikkelde tekeningen en plattegronden bieden een schat aan informatie, voor de doorzetter.

Op de foto:

"Sinds de 14^e eeuw werd Slot Well, markering langs de Maas, bewoond door de familie van Malsen. Het heeft vele oorlogen doorstaan. Tijdens de Franse oorlog is zelfs de linkerkant van het kasteel afgebroken. In de 19 eeuw werd dit gedeelte weer aangebouwd door toenmalig eigenaar Baron Slingerland. Daarom zie je nu een middeleeuwse toren met een neo-middeleeuws zijgedeelte."

"In 2001 heb ik het kasteel gekocht en grondig gerestaureerd. Het is een bijzonder bezit, zodra je de poort doorrijdt, word je betoverd. De entree is prachtig, maar toch knus.

Precies dát is de kracht van Slot Well. Dikke muren, kantelen, grachten, een ophaalbrug, en toch een behaaglijke woonomgeving, met koetshuis. Ook heel bijzonder is het dubbele grachtenstelsel, onderhand zeldzaam in ons land."

"Op de foto zit ik in de salon, het mooiste gedeelte van het huis. Compleet met een prachtige schouw en een interieur dat past bij de stijl van het monument. Zelfs het behang is eeuwenoud en monumentaal."

Dhr. E. Schermerhorn,
eigenaar en ondernemer

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700